Aknerli Grigor

Moğol Tarihi.

Çev: Hrand D. Andreasyan

İstanbul, 1954

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Mogol tarihine âid Ermeni kaynaklarından, Vardapet Vanagan[1], Gence'li Kiragos[2], Müverrih Vardan[3] ve Stepanos Orbelyan gibi müelliflerin eserleri meyanında, Akner'li Grigor'un tercümesini sunduğumuz eseri, Mogolların Yakınşark ülkelerine yaptıkları istilâları tarihinde mühim bir boşluğu doldurmaktadır.

Okçu Millet'in Tarihi adını taşıyan bu eser, son zamanlara kadar Rahib Mağakya adlı meçhul bir şahsa atfedilmiş ve 1870 senesinde St. Petersburg'da neşrolunan metin ile K. Patkanian'ın Rusça (1871) ve Brosset'nin Fransızca[4] tercümeleri aynı adı altında tab'edilmiştir. Aynı senede (1871) Kudüs'de neşredilen metin ise Müverrih Vardan'a atfedilmiştir. Fakat yapılan son tetkikler neticesinde, *Okçu Millet'in Tarihi*'nin müellifinin Mağakya ve Vardan değil, Kilikya'nın Akneri-Vank manastırı rahiblerinden Grigor olduğu meydana çıkmış bulunuyor.

Okçu Milletin Tarihi adlı eserin müellifinin Mağakya olduğunu ilk defa Çamiçyan söylemiştir[5]. Çamiçyan'ın tek nüsha olarak eline geçen bu eserin içinde müellifin Mağakya olduğu-

1 Mogollara aid yazmış olduğu mühim bir eseri kaybolmuş olan bu âlim vardapet için bak: H. D. Andreasyan, *Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*. «Tarih Dergisi», c. I, sayı I, s. 111.

2 *Ermeni Müverrihlerine nazaran Moğollar*; «Türkiyat Mecmuası», 1926, c. II, s. 139-207.

3 *Ermeni Müverrihlerine göre Mogollar*; «Türkiyat Mecmuası», c. V, 1935. Vardan, *Türk Fütûhatı Tarihi* (889-1269), çeviren H. D. Andreasyan; «Tarih Semineri Dergisi», İstanbul, 1937, sayı 2.

4 Brosset, *Ouvrage de Malakia-Abégha, ou Malakia-le Moine*; «Additions et éclaircissement à l'Histoire de la Géorgie», St. Petersbourg, 1851, s. 438-467.

5 M. Çamçyan, *Patmutyun Hayotz* («Ermeni Tarihi»), c. I, II, III, Venedik, 1784-1786.

na dâir bir kayid görmüş ve ona istinaden aynı neticeye varmış olduğuna şüphe edilemez. *Okçu Milletin Tarihi*'nin mètni üzerinden bilahara Kudüs'de tab' edilen (1870) eserin hiçbir yerinde Mağakya ismi mevcud olmayıp kolofondaki şu satırlar onun müellifinin Grigor olduğunu açıkça göstermektedir: «Bu tarih, 720 (1271) senesinde, Akantz manastırı reisi şanlı peder İstepanos'un emri ve aynı manastırın hazinedarı Vardan ve bütün rahiblerin rızası üzerine mustarib Grigor tarafından yazıldı". Bundan maada, aynı zamanda *Suryanî Mikael Vekayinamesi*'nin Ermenice tercümesinin müstensihi olan Aknerli Grigor, mezkûr kitabın kolofonunda dahi: "Bu kitab, 1273 senesinde, mustarib Grigor'un eliyle yazılmıştır. Biz de bunun kırkdört senelik noksanını Allah'ın iradesi ile yazacağız" ibaresini kaydetmiş bulunuyor. Filvaki' kolofondaki bu vaad yerine getirilmiş ve *Mikael Vekayinamesi*'nin hitam bulduğu 1229/30 tarihine, 44 senelik vekayi'i ihtiva eden *Okçu Milletin Tarihi* takib etmektedir.

Müellifin tesbiti meselesi ile tam bir ehliyetle uğraşmış olan âlim Mıkhitaryan rahiblerinden P. N. Akinian, Mağakya muammasını şu suretle halletmiştir[6]: Kudüs Ermeni Patrikliği kütüphanesinde 960 numaralı olup Sokrat'ın *Kilise Tarihi*'nin hülasasını ve *Mikael Kronojisi*'ni ihtiva eden ve 1602 senesinde istinsah edilmiş bir yazma mevcuttur ki bunun birinci kısmın müstensihi olan Barseğ onu Vardapet Mağakya'nın emri ile yapmış, yazmanın ikinci kısmı ise Mağakya bizzat kendisi yazmıştır. Mağakya'nın aynı yazmaya ilâve ettiği kolofon, isimler ayrı olmak üzere, *Okçu Milletin Tarihi*'ndeki kolofonla hemen hemen aynıdır. Vardapet Mağakya bir kitab meraklısı idi ve ismi XVII asrın ilk yarısında birçok yerde zikredilmiştir. Venedik'deki Mıkhitaryan kütüphanesinin 781 numaralı yazması bu yazmanın bir kopyası olsa gerektir. Bu yazma Sokrat'ın ve Mikael'in eserlerini ihtiva etmekte olup 1624 senesinde İstanbul'da, rivayete göre Mağakya'nın eli ile yazılmıştır. Patkanian, bunun bir kopyasını Venedik'ten almıştır.

Akner'li Grigor'un hâltercümesi bilinmiyor. Yalnız bâzı

[6] P. N. Akinian'ın R. P.Blake'e yazdığı hususî mektubu, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 12 (1949), s. 272-73.

muhtıralardan ve kendi eserinden çıkarılan malûmata göre onun Akner manastırına mensub bir rahib olduğu anlaşılmaktadır. Doğum tarihine âid bir kayıd görülmemişse de 1335 senesinde takriben 85 yaşında olduğu halde vefat ettiği zannolunur. Grigor, eserinin seyrinden ve bilhassa lisanından anlaşıldığına göre Kilikya'lı olsa gerektir.

Okçu Millet'in Tarihi'ni tamamiyle Grigor'un eseri saymak mümkün değildir. Zira, Kilikya'dan hiç çıkmamış olan müellif, eseri yazdığı 1273 senesinde henüz 23 yaşında olduğundan, 1228-1273 senelerinde bilhassa şark eyaletlerinde vukubulan hadiseleri müşahidi sıfatiyle yazmasına imkân yoktur. Eserin tetkikinden de anlaşıldığı veçhile, 1228-1265 senelerine âid ilk kısım, şarklı ve «hocamız» diye zikrettiği Vardapet Vanagan'ın bir şagirdinin ağzıyla yazılıdır. Grigor'a mehaz teşkil eden bu zatın şark eyaletlerini ve bilhassa «memleketimiz» diye zikrettiği Ağuvank (Arran) ı çok yakından tanıdığı görülmektedir. Bundan başka, eserde rastlanan şahıs adları ile idarî, adlî ve askerî teşkilâta ait Mogolca bâzı kelime ve tâbirlerin nisbeten doğru yazılmış olması, bunların, Mogolları iyi bilen bir şahsın ağzından çıktığını gösterir. Halbuki bu kadar doğru malûmat veren hiçbir Kilikya'lı müellif görülmemiştir. Müellif, eserin sonunda, onun «hülâsa halinde» olduğunu söylemekle zımnen mufassal bir kaynağın mevcudiyetini ima etmiştir. Akner manastırı Kilikya'nın meşhur ziyaretgâhlarından ve kültür merkezlerinden biri olduğundan, şark eyaletlerinden gelen dinî ve askerî mühim şahsiyetlerin bir uğrak mahalli olmuştur. Ziyaretcilerin bu muhitte zamanın siyasî ve askerî vaziyet ve hareketleri hakkında haspihallerde bulunmuş olmaları tabiidir. Grigor'un eserinde de görüldüğü veçhile, kıral Hetum da mezkûr manastırı ziyaret ederek günlerce kalmış ve tahttan ferağat ettikten sonra oraya çekilmiş ve orada ölmüştür. Manastır rahibleri, ziyaretçilerin ve Mogollarla yakın temasta bulunup Karakorum'a kadar seyahat etmiş olan kıralın anlattıkları malûmatı dinledikten maada, âdetleri veçhile kronolojik bir surette kayd ederlerdi. Akner'li Grigor'un «hulâsa halinde» yazdığı kitabın mufassal kaynakları bu kayıdlar teşkil etmiş olsa gerektir. Binaenaleyh, *Okçu Millet'in Tarihi*'nin ilk mühim bir kısmı telif bir eserden ziyade bir kompilasyon addetmek daha

doğru olur. Eserin 1265 senesinden sonrasına âid alup müellifin gözü ile gördüğü vakaları teşkil eden son kısım, lisanda görülen farktan da anlaşıldığı gibi, Grigor'un kendi kaleminden çıkmıştır[7].

Tercümemiz, metnin 1870 Kudüs neşri esas tutularak yapılmış ve müellifin ifade ve üslûbu aynen muhafazaya gayret edilmiştir. İtalik harflerle yazılı olan kelimeler metinde de Türkçe olarak yazılmıştır. Haşiyelerde görüleceği veçhile, bâzı vakalar ve isimler, Vardan'ın, Kiragos'un, Hetum (Haython) un ve Orbelyan'ın metinleriyle karşılaştırılmıştır. Ayrıca da eserin İngilizce tercümesini[8] gözönünde bulundurulmuş, şahıs isimleri için de bilhassa F. W. Cleaves'in aynı tercüme vesilesiyle hususî olarak yazmış bulunduğu bir makalesinden[9] istifade edilmiştir.

H. D. Andreasyan

7 N. Akinian, *Grigor kahana Aknertzi, Patmakir Tataratz Patmutyan* (1250-1335) (Tatar Tarihi Müellifi Akner'li Papaz Grigor), «Handes Amsorya», Viyana, 1948, sayı 7-8, s. 387-403.

8 *History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc'* translated by Robert Blake and Richard N. Frye; «Harvard Journal of Asiatic Studies», vol. 12, No. 3-4 1949.

9 Francis Woodman Cleaves, *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers, by Grigor of Akanc'*; «Harvard Journal of Asiatic Studies», vol. 12, No. 3-4, 1949, pp 400-443.

F A S I L I

Okçu Millet'in[1] nereden veya hangi kavimden gelerek çoğaldıkları ve birçok memleket ve eyaletlere ne suretle hâkim olduklarına dâirdir.

Allah, yarattığı insana, yâni Âdem'e, cennetten çıktıktan sonra, kadın tarafından iğfalinden ve menfur yılanın ihanetinden dolayı, hayatı boyunca, ekmeğini alın teriyle kazanmasını emretmişti. Çünkü Âdem, Allah'ın yüksek emirlerini tutmamıştı. O andan itibaren insan, zevke ve cismanî arzularına kapılmağa başladı. Aldatıcı şeytan ise, o kötü hasedinden dolayı, insanlara mütemadiyen, Kabil'in kardeş katilliği ve imansız ifrilerin günâhlara müstağrak olarak leş yemeleri gibi fena işler yapmağı öğretiyordu.

Bu vaziyeti gören Allah, insanların kötü işlerine gazab etti ve, insan neslini masum ve mubarek Nuh'un şahsında muhafaza ederek, Tufan ile diğerlerini mahvetti. Bu suretle, âdil Nuh'dan on nesil sonra, Terah'ın oğlu ve iman sahibi büyük İbrahim dünyaya geldi ki «en yüksek baba» tesmiye edilmiştir. Zira Allah onu överek: «Senin evlâd ve ahvadın, gökteki yıldızlar ve sahildeki kumlar kadar çoğalacaktır» demişti, ki bu irade aynen yerine gelmiş ve İbrahim'den birçok milletler ve kavimler neş'et etmiştir.

İbrahim'in hür karısından İshak, ondan da Esav ve Yakub doğmuşlar, Yakub'dan da oniki nebi ve büyük peygamber Davud gelmişlerdir; ve nihayet, Davud'un aile ve soyundan, Allah'ın Kelâmı olan Efendimiz Hazret-ı İsa zuhur eylemiştir.

1 Ermeni müellifleri umumiyetle Mogolları «Okçu millet» tesmiye ederler. F.W. Cleaves (*The Mongolian names and terms in the History of the Nation of the Archers, by Grigor*; «Harvard Journal of Asiatic Studies», Vol. 12, No. 3-4, p. 400), bunun, Orta Asya göçebe kabilelere verilmiş bir ad olduğunu, Selçukluların da «okçu» tesmiye edildiklerini söyler.

İbrahim'in Hacer ve Ketura adlı cariyelerinden Ketura, Zimran'ı doğurdu ki bu, kahraman Arşak'ın[2] ve Ermenistan'ı aydınlatan Grigor'un[3] mensub oldukları Part'ların ceddidir. Hacer'den de İsmailî'lerin ceddi İsmail, yâni «Allah'ın sesini duyan» doğmuştur. İsmail doğduğu vakit Allah, İbrahim'e, İsmail'e (ve onun ırkına) toprak bereketi vermesini ve onun, büyük bir millet haline getirilerek, elleri daima düşmanlarının üzerinde olarak kılıç ve yayla diğer bütün milletlerin fevkinde bulunmasını emretmiştir.

İshak'ın oğlu Esav'dan Esavî'ler meydana geldiler ki bunlar siyah, vahşi ve çirkin yüzlü İskit'lerdir. Bunlardan da Borami'ler ve Lezgi'ler[4] çıktı ki bunlar kovuklarda ve inlerde yaşayarak daima fenalık işlerler. Edomî'lerin dahi -ki bunlar Frenklerdir- ondan zuhur ettikleri söylenir. Böylelikle Hacer, Ketura ve Esav'dan gelen bu üç ırkın halitasından bir ırk türedi ki bunlara keskin ve çevik manasında olan Tatar[5] adı verildi.

Surp Nerses[6] ise, bunları, Hacer ahfadı bakıyelerinin, İskit memleketinin bir kısmına hâkim olup Torgom'dan[7] ileri gelen Gog[8] kavmi ile karışmalarından türemiş gösterir. İskit memleketi, At'l (İtil) nehrinden Emavon[9] dağına ve Hazardenizi'ne kadar uzanır. Orada, Khuj ve Duj[10] gibi barbar adları ile otuz muhtelif millet yaşamaktadır. Bu milletlerden başlıcasının adı Buşkh' dur[11], diğer birisi de Tuğaırk[12] tesmiye edilir ki bunlar zannımıza göre Tatarlardır.

[2] Arşakuni (Arsacide) sülalesinden kıral Arşak II (350 — 368).

[3] Dördüncü asrın başında, Ermenistan'da hıristiyanlığı resmen tanıttıran ve Ermeni kilisesinin müessisi olan Grigor Lusavoriç (305 — 325).

[4] Boramî'lerle hangi ırk veya kavim kastedildiği meçhul ise de, Lezgi'ler, Dağıstan'da sakin bulunan malûm kavimdir.

[5] Ecnebi müellifler Mogolları umumiyetle Tatar tesmiye ederlerse de, Vardan (s. 142), onları aynı zamanda «Muğal», Kiragos da (s. 219) «Muğal veya Muğal Tatar» tesmiye ederler.

[6] Ermeni katolikosu Nerses Partev (353 — 372).

[7] Yafet'in oğlu Togarma. Ermenilerin Torgom'dan indikleri söylenir. Bak: Khorenli Moses (s. 28, 48, 50, 64), Vardan (s. 13, 14, 15).

[8] Magog.

[9] Kadim İamos, bugünkü adıyla Himalaya dağları.

[10] Bu iki ad, Tekvin'deki Uts ve Buz adlarının karşılığıdır. Ermenicede gerek «khuj» ve gerek «duj», barbar, hoyrat manasını ifade eder.

[11] Marquart'a nazaran (Die chronologie der alttürküschen Insschriften, Leipzig, 1914, p. 85), Buşkhlar İtil Bulgarlarıdır.

[12] Tuğark, Tokaryalıların aynıdır. (*Eransahr*, pp. 141, 157),

FASIL II

Bu milletin hayat tarzına, dinine, nizamlarına ve reislerine dâirdir.

Okçu millet mensublarının bâzılarından işittiğimiz veçhile, bu ırk, kendi yurtları olan Türkistan'dan çıkarak şark taraflarında bir yere gitmiş ve orada vurgunlarla geçinip uzun bir zaman çok fakir bir hayat sürmüşlerdir. Kendilerinin, sihirbazlık için beraberlerinde gezdirdikleri keçeden mâmul bâzı putlardan başka hiç bir din ve ibadetleri yoktu. Bununla beraber, güneşe ilahî bir kudret olarak taparlardı.

Sonra ani bir surette akılları başlarına geldi, sefil ve fakir hayatlarından çok sıkılarak, gök ve yer yaradıcısı olan Allah'dan istimdad ettiler ve Onun emirlerine itaat etmeğe söz verdiler.

Bunun üzerine, melek, Allah'ın emriyle, altın tuylu bir kartal şekline girmiş olduğu halde[1] onlara göründü ve kendi lisanlariyle konuşarak, Cengiz (metinde Çangız) adını taşıyan reislerini çağırdı. O da gidip, kartal şeklindeki meleğin karşısında bir ok menzili kadar uzakta durdu. O zaman, kartal, Allah'ın bütün emirlerini ona kendi dilleriyle anlattı.

Allah'ın onlara verdiği emirler şunlardır ve kendileri buna *yasakh*[2] derler: Evvela, birbirlerini sevmek; sâniyen, zina etmemek; hırsızlık etmemek; yalan yere yemin etmemek; gammazlık etmemek; ihtiyar ve fakirlere hürmet etmek. Şayet bu günâhları işleyen bulunursa cezası idamdır.

[1] Müellifimizin, kartal kıyafetine girmiş meleğe dâir olan bu hikâyesi başka bir kaynakta aynı ile rastlanmamışsa da, ona benzer bir efsane Sagang-Seçen'in Mogolca metninde vardır. Bu efsaneye göre, Cengiz han'a beş renkli bir tarlakuşu görünmüştür. Bak: I. J. Schmidt, *Geschichte der Ostmongolen*, St. Petersburg, 1829; p. 71.

[2] Hakanın emri ve en yüksek kanun manasında olan «Yasakh» kelimesinin Türkçede «yasa» şeklinde kullanılmakta olduğu malûmdur.

Melek bunları anlattıktan sonra, reislerine Ğayan[3] unvanını verdi ve o, Çangız Ğayan veya Çangız Khan tesmiye edildi. Melek, onlara, bir çok memleket ve eyaletleri zapt ederek hadsız hesapsız bir surette çoğalmalarını dahi söyledi ki bu aynen husul bulmuştur.

Böylelikle Allah'ın, peygamberin ağzıyla söylediği şu: «Nabukodonosor elimde bir altın kadehdir; onu kime istersem içiririm»[4] tehdit sözleri gerçekleşmiş oldu. Bu suretle, bu acib suratlı kavim de, türlü türlü günâhlarımızdan dolayı, yalnız kadeh olarak değil, aynı zamanda zehir halinde üzerimize geldi. Zira, yaptığımız işlerle dâima Allah'ın gazabını celb ediyoruz. İşte Allah, emirlerine itaat etmediğimiz için ders olmak üzere, bunları bize musallat etmiştir.

[3] Mogol imparatorunun Hakan veya Kaan unvanının Ermenice transkripsiyonudur ki Kiragos'da (s. 220) Khağan şeklinde rastlanır.

[4] Ermiya, 51. 7.

F A S I L III

Tatarların, İranlılarla yaptıkları ilk muharebe. Müteakiben Ağuvan'lar ve Gürcülerle yaptıkları muharebe. Eşkalleri ve uzun ömürleri. Ermenilerin ve Gürcülerin onlara tabi' olmaları.

O müdhiş millet, dünyada bize hâkim olacaklarına dâir Allah'ın iradesine vakıf olunca, askerlerini topladı ve İranlılara karşı yürüdü ve küçük bir şehirlerini zaptettiyse de, İranlılar kuvvetlenerek şehirlerini geri aldıktan başka, düşmanlarına âid bâzı şehirler de zaptettiler[1].

Tatarlar, Okçu milletin ikamet ettiği her yere haber göndererek, İranlılara tekrar saldırdılar, onları yendiler ve şehirleriyle bütün mal ve mülklerini zapteylediler.

Bütün bunlar yapıldıktan sonra, Tatarlar, Cengiz Han tesmiye edilen hanlarından aldıkları yeni bir emir üzerine Ağuvan[2] ve Gürcü memleketlerine taarruz ettiler[3]. Gürcü kıralı, Tatarların yürümekte olduklarını duyunca, altmış bin atlının başında olduğu halde, Terunagan kalesinin[4] karşısında bulunan ve Gotman[5] denilen büyük ovada karşılarına çıktı. Muharebe başladığı sırada,

[1] Malûm olduğu veçhile Mogolların Harezm devletine karşı yaptıkları taarruz 1219-20'de vukubulmuştur.

[2] Ermeni müverrihlerinin «Ağuvan» dedikleri bu ülke, merkezi Bardav (بردع) şehri olan ve Araplarca Arran tesmiye edilen mıntakadır. Ağuvan adı, greklerin bu ülkeye ve halkına vermiş oldukları «Alban» isminin ermenice transkripsiyonudur.

[3] Mogolların Gürcülere karşı yaptıkları ilk taarruz, Vardan'a (s. 142) ve Kiragos'a (s. 190) göre 1220 senesinde olmuştur.

[4] Bu kale, Uti eyaletinde Gence yakınında bugün Hasandere denilen mıntakada bulunurdu.

[5] Gotman ovası, Tiflis'in cenubunda bulunurdu. Vardan (s. 142), muharebe meydanını Gotman çayının kenarında gösterir. Kiragos da (s. 191), burasını Khunan ovası diye tesmiye eder.

Manasagomk reisi Hamidavla[6], hak düşmanı şeytanın tahrikiyle, beslediği bir kinden dolayı, Atabeg İvane'nin atının diz sinirlerini kesti. Çünkü o zaman, Gürcü kıralı Laşen ölmüş ve David adlı bir oğlu ile Uruzukan isminde bir kızı kalmıştı[7]. David, Rum sültanının elinde esir ve hapiste olduğu için hemşiresi Uruzukan, Atabeg unvanını almış olan İvane'nin niyabetiyle kırallığın başına geçmiş bulunuyordu.

Yukarıda söylendiği veçhile, Tatarların taarruz haberi duyulunca, İvane, Gürcü kırallığının atlı kuvvetini alarak Gag'a, Pılu Zakare'nin oğlu büyük ve zeki prens Vahram'ın[8] yanına geldi ve onu da kendi askerleri ile beraber alarak Tatarlara karşı yürüdü. Kuvvetli ve büyük prens Vahram sağ, İvane de sol cenahı tuttular. İşte iki taraf tam muharebeye tutuştukları sırada, yukarıda bahsedildiği veçhile, mel'un Hamidavla'nın eliyle işlenen cinayet vukubuldu.

Okçu millet, onlarda hüküm süren kargaşalığı görünce cesaretlendi; Gürcü suvarilerine hücum etti ve onları merhametsizce kılıçtan geçirdi.

Sağ cenah kumandanı olan Gag senyörü büyük prens Vahram ise, Tatarları merhametsizce kıran hücumlarını akşama kadar devam ettirdi ve Sağam ovası Tatar cesetleriyle baştan aşağı doluncaya kadar onları kılıçtan geçirdi. Gag prensi Vahram, kırallık ordusunun telef olduğunu duyunca çok kederlendi ve muharebeyi terk ederek, Karherts[9] tesmiye edilen kendi kalesine çekildi. Bu vak'a Ermeni takviminin 663 üncü (1214) senesinde vukubulmuştur[10].

Üç sene sonra, Tatarlar tekrar gelerek Gantsag (Gence) şehrini zaptettiler. Halkı merhametsizce katliâm ettikten ve

[6] Bu Arab şeklindeki adı taşıyan Gürcü prensin hüviyeti meçhuldur. Kiragos (s. 277), kıraliçe Ruzudan'ın Hamatula adlı bir prensi elçi olarak Han'a göndermiş olduğunu zikreder.

[7] Gürcü kıralı Giorgi Laşa, 1223 senesinde ölmüştür. Halefi Ruzudan onun kızı değil, hemşiresidir.

[8] Mogol istilâsının ilk devrinde mühim bir rol oynayan prens Vahram, Uti bölgesinde Gag kalesinin senyörü idi. Vahram'ın babası Zekare aslen kürd idi ve kardeşi İvane ile birlikte Gürcü kralının hizmetine girmişti. Bak: Vardan, s. 138, Kiragos, s. 154.

[9] Karherts, Uti eyaleti içinde Gardman'ın yanında müstâhkem bir mevki idi.

[10] Vardan'a nazaran 671 (1222) senesinde.

esirler aldıktan sonra, büyük mıktarda ganimet ve serveti hamilen kendi memleketlerine döndüler[11].

Şimdi, ilk defa gelen Tatarların eşkâlini de tarif edelim. Çünkü ilk defa yukarı memlekete[12] gelenler insana benzemiyorlardı; korkunç ve tarifi gayrıkabil bir şekilde idiler. Bunların başları öküz başı kadar büyüktü; gözleri kuş gözü gibi küçük, burunları kedininki gibi yassı, çeneleri köpek çenesi gibi çıkık, belleri karıncanınki gibi ince, bacakları domuzunkü gibi kısa idi ve sakalları hiç yoktu; bir arslan kadar kuvvetli idiler; sesleri de kartal çığlığına benzerdi. Tatarlar hiç beklenmedik bir yerde zuhur ederlerdi. Kadınları, bir diba şal ile örtülmüş başlık[13] giyerler, geniş yüzlerini de zehirli bir zamkla sıvalarlardı. Bu kadınlar çok doğururlar, çocuklarını kurt gibi beslerlerdi. Ömürleri üçyüz (?) sene sürdüğü için ölümü bilmezlerdi. Ekmek kat'iyen yemezlerdi. İşte ilk defa yukarı memlekete gelenler böyle insanlardı.

Han'dan alınan yeni bir emirle, üç reis, Ağuvan ve Gürcü memleketleri üzerine yürüdüler ve birçok şehir ve kaleleri zaptettiler[14]. Bu reislerin birisinin adı Çarmahan (metinde Çorman)[15], ikincisininki Benal[16], üçüncüsününkü de Mular[17] idi. Bunlar, sayısız atlılarla kaleleri muhasara ettiler. İlk defa, önce almış oldukları

[11] Gence'nin zapt ve tahrib edilmesine dâir bak: Kiragos, s. 221-224.

[12] Müellifin «yukarı memleket» dediği yer, Van ve Urmiye gölleri arasında bulunan mıntakadır.

[13] Müellifin tarif ettiği başlık, Mogol dilinde «boğtağ» denilen başörtüsüdür ki kibar evli kadınlar giyerdi.

[14] Bu istilâ 1232 senesinde vukubulmuştur.

[15] İleride görüleceği veçhile, müellif, bu adın, terfi üzerine «Çormağan» şekli aldığını yazmaktadır. Vardan, aynı adı «Çarmağan», Kiragos da «Çarmağan, Çarmağu, Çarmuğan, Çorma Nuin» olarak muhtelif şekillerde yazarlar. Birçok metinlerde bu ad «Çormakhan» şeklinde görüldüğüne göre müellifimizin yaptığı «Çorman» ve «Çormağan» şeklindeki transkripsiyon doğru görülmektedir.

[16] Ermeni müelliflerinden yalnız Grigor'un bir defa olarak zikrettiği Benal noyan, Barthold'un «*Turkestan Down to the Mongol Invasion*» adlı eserinde görülen Baynal olsa gerektir. Mezkûr adın Mogollarda mevcud olmasının bir delili, Dr. Ahmed Temir'in «*Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babaîler-Ahîler-Bektaşîler*» (İst. 1948) adlı eserinde mevcud Mogolca bir metinde Bainal adının bulunmasıdır. Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 415-416.

[17] Vardan ve Kiragos, bu adı «Molar» şeklinde yazmışlardır. Cleaves'e nazaran, «Molar» şekli doğru olsa gerektir. Aynı müellife göre, Mogolcada

Gantsag (Gence)nin yanında bulunan Şamkor'u zaptettiler. Sagam'ı, Karherts'i, Tereven'i, kıral ikametgâhı olan Gardman şatosunu, Erkevank'ı ve Mıdzpınabert kalesini aldılar. Keza, muhasara ile, sultan makamı olan Tavuş şatosunu, Terunakan ve Norbert (yeni-kale) yi ele geçirdiler[18]. Büyük vardapet'in bir çok eşya ile dolu mağarasını[19] da aldılar ve şanlı vardapetimiz Vanagan'ı şakirtleriyle birlikte esir alıp götürdüler. Fakat bütün memleket halkı bundan kederlenerek, fidye olmak üzere birçok mal ve altın verip vardapet'i ve şağirtlerini kürtardılar[20].

Bundan sonra, dirayetli Ermeni ve Gürcü prensleri, memleketlerini feth etmek üzere onlara Allah'ın kudret ve zafer nasib ettiğini anlayınca, barış aktederek Tatarların itaatı altına girdiler, vergi yâni *mal* ve *tağar*[21] vermeği ve atlılariyle birlikte onların

Molar-Molur, «billur» manasında olan «bolar» kelimesinin diğer bir şeklidir. Zira Mogol lisanında *b* ve *m* harflerinin birbirinin yerini tutması çok defa görülür. Meselâ: beçin-meçin (maymun) kelimesinde olduğu gibi. (Bak: *aynı makale*, s. 424.) Kiragos, esir edildikten sonra Molar Nuin'in nezdinde kâtiplik etmiştir. (Bak: Kiragos, s. 134-135.)

18 Ermenistan'ın şimalişarkîsinde bulunup Mogollar tarafından zaptedilen bu mevkilerden malûm olanlardan: Şamkor, Uti eyaletinde Gence şehrinin şimaligarbîsinde bulunurdu. Bugün harabe halindedir. Gardman, aynı eyaletin bir şehri idi. Ergevank, Tavuş bölgesinde bir kale idi. Müellifin Mıdzpınabert dediği kale, Vardan ve Kiragos'da «Madznabert» dir ki Tavuş bölgesinde, XII asırda Gürigyan prenslerinin merkezi bulunuyordu. Tavuş veya Tayuş, Uti bölgesinin şehirlerindendi. Terunakan, Uti eyaletinde, bugün Hasandere denilen mıntakada bir kale idi. Norbert dahi aynı mevkide idi.

19 Vardapet Vanagan'ın mağarası, Tavuş kalesinin cenubunda, Lorut nam köyünün karşısına düşen yüksek bir kayanın içinde idi. (Bak: Kiragos, s. 129).

20 Vardapet Vanagan'ın esareti ve kurtuluşu için bak: Kiragos, s. 129-135.

21 *Mal* (مال), mülk üzerinden, *tağar* (طغار) da hububat ve erzak üzerinden alınan vergilerdi. «Mal» kelimesi Arapça ve Türkçe'de davar ve mülk manasındadır; «tağar» da Türkçe'de eski bir hububat ölçüsü idi, fakat burada hububat ve bilumum toprak mahsulatı üzerinden alınan bir nevi vergiyi kast ettiği anlaşılmaktadır. Kiragos (s. 218-19), Mogolların tarh ettikleri vergiler hakkında şu malûmatı verir: «Argun, mali ve khafçuri vergilerini koymuştu. Hulagu da tağar denilen vergiyi ilâve etmiştir. Kütüğe dahil olanlardan, rüşvet hariç olmak üzere, yüz litre buğday, elli litre şarab, iki litre pirinç ve üç torba çeltik, iki adet ip, bir beyaz (gümüş bir para, akçe) bir ok, bir nal, yirmi hayvandan biri ve yirmi akçe taleb edi-

götürdükleri yerlere gitmeği taahhüd ettiler. Buna muvafakat gösteren Tatarlar, kıtali ve tahribatı durdurdular ve memleketleri olan Muğan'a[22] döndüler. Fakat zaptettikleri bütün kaleleri yıkmak üzere, Karaboğa (metinde Ğara Buğa)[23] adlı bir reisi bıraktılar ve Arablar tarafından büyük masrafla yapılmış olan metin kaleleri de temelden yıktılar. İşte bu vak'alar böyle cereyan etti.

liyordu. Bunları temin edebilemeyenlerin ise, vergiye bedel olarak oğul ve kızlarını alıyorlardı».

22 Muğan (موقان), bugünkü Sovyet Rusya ile İran hududunun bir kısmını teşkil eder.

23 Bu ad, Ermeni müelliflerinden yalnız Grigor'un eserinde mevcuttur. Eserin İngilizce mütercimine göre bu reisin ismi Kiragos tarafından (s. 141) Ğara Bahadur şeklinde yazılan adın aynı olsa gerektir.

FASIL IV

Kuyruklu yıldız. Tatarların yeni taarruzu. İstilâ edilen memleketlerin tahribinden vaz geçmeleri. Memleketlerin reisler arasında taksimi.

Bu sırada bir kuyruklu yıldız bir kaç gün göründü, sonra gözden kayboldu. Aynı günlerde güneş de günün altıncı saatından dokuzuncu saatına kadar tutuldu.

Yukarıda adları geçen üç reis, Gürcü ve Ağuvan memleketlerini zaptettikten sonra, toprağının münbitliğinden ve havasının iyiliğinden dolayı otların yaz kış yeşil kaldığı Muğan memleketine döndüler; bir zaman orada kaldıktan sonra, Gürcüstan ve Ağuvank hıristiyanlarının imhası ve esaretini hiçe sayarak tekrar hıristiyanlara karşı yürümeğe karar verdiler. Tatarlar meşhur Şımeğa kayası'nı[1] zapt ile orada binlerce insanı kılıçtan geçirmiş, ve sayısız çocuklar esir eylemiş oldukları halde, halâ doymamışlardı ve memlekete tekrar taarruz etmek ve onu kâmilen tahrib ve imha etmek kararında idiler.

Ancak kadir-i mutlak olan Allah, kendisine güvenen ve tapanları ihmal etmez. Böylece Allah onların bu haksız arzularına mani oldu ve üç reisten ikisinin canını aldı.

Bu reislerin ne tasarlamış olduklarını kısaca anlatayım: Akşam *khurultay*, yâni meclis kurdular ve zapt edilen memleketlere tekrar gelerek halkı kâmilen kılıçtan geçirmeğe karar verdiler. Bu karara üçü birden değil, yalnız ikisi razı oldu. Çarma, Allah'ın emriyle iyi niyetler besliyerek: «Memlekette yapılan tahribat ve katliâm artık yetişir. Bu memleket kaldığı takdirde (halk) toprağı işleyebilir, bağ ve tarlalar hasılatının yarısını bize verebilir, yarısıyla da kendi geçinir» dedi.

[1] Ermeni müelliflerinden diğer hiç birinin zikretmediği bu meçhul ad, metinden anlaşıldığı veçhile, büyük bir müstâhkem mevki isminin bozuk bir şekli olsa gerektir.

Reisler bu düşüncelerde iken akşam oldu, *khurultay* dağıldı, endileri de yatmağa gittiler. Sabah olunca, kötü niyetli iki reis ölü olarak bulundu. Memleketin imar ve sükûnetini istemiş olan Çarma adlı diğer reis ise sağ kalmıştı.

Bunun üzerine, Çarma hadisenin şahitleriyle beraber, büyük reisleri olan Cengiz Han'ın nezdine gitti ve diğer reis arkadaşları ile müşaveresini, onların aynı gece içinde öldüklerini, kendisinin ise sağ kaldığını anlattı[2].

Kaan bunu duyunca hayret içinde kalarak Carma'ya: «O reislerin düşüncesine Allah razı olmadı; onlar bundan dolayı anî olarak öldüler. Sen ise, hayırlı düşüncelerin için sağ kaldın. Zira Allah'ın iradesi, memleketi zapt etmek ve ma'mur bir halde tutmak, halkın bize itaat etmesine ve *tızğu*, *mal* ve *tağar* ve *ğıpçur* vermesine dâir *yasakh* vazetmek, emirlerimize itaat etmeyen ve vergi vermeyenleri ise, bunu duyan ve görenlerin korkarak aynı harakette bulunmamaları için öldürmek ve memleketlerini tahrib etmektir», dedi.

Kaan bunları söyledikten sonra, Çarma'ya, gidip sayesinde ölümden kurtulduğu iyi fikirlerini tatbik etmesini emretti, Ayltana khatun[3] adlı halim karısını Çarma'ya verdi ve kendisini Çarma Han tesmiye eyledi. Bundan sonra, Çarma Han, Cengiz Han'ın hayırhâh ve sevimli karısı Ayltana khatun'u alarak, yüzon reisle beraber, Tatarların kışlağı olan Mukan'a gelerek oraya yerleşti.

Daha sonra, Çarma Han'ın emriyle *khurultay* ve büyük meclis kuruldu ve yüzon reis, memleketleri aralarında taksim ettiler. Bu reisler, memleketi üç kısma ayırdılar. Bir kısmı şimale, diğer bir kısım cenuba doğru, bir kısmı da, hâlâ ellerinde tuttukları ülkenin iç taraflarına gittiler.

Memleketin içinde kalan reislerin adları şudur: Han'ın refiki olan Asutu Noyan (metinde Nuin[4]), Han unvanını alan Çağatay[5],

[2] Çarmahan'a atf edilen ve diğer hiç bir kaynakta bulunmayan bu seyahat doğru ise, Çarma han Cengiz han'ı değil, olsa olsa Oktay kaan'ı ziyaret etmiş olabilir. Çünkü Cengiz han bu zamandan çok evvel ölmüştür.

[3] Kiragos, Çarma han'ın zevcesinin adını Eltina şeklinde yazar. Aynı adın Mongolcadaki şeklinin Elteni (veya Altani) olması çok muhtemeldir. (Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 410.)

[4] Ermeni müelliflerinden yalnız Grigor'un eserinde rastlanan bu adın Mogolcası da Asutu Noyan olsa gerektir. (Cleaves, *aynı makale*, s. 409.)

[5] Vardan'da ve Kiragos'da «Çağata» şeklinde yazılı olan bu adın, Cle-

sonra Sanitay[6], diğer küçü Çağatay, bütün askerin başına getirilen Baycu[7] Noyan, Asar Noyan[8], Khuttu[9] Noyan, Tuttu[10] Noyan, Oktay (metinde Ogotay[11]) Noyan, Khocay[12] Noyan, Khurumçi[13] Noyan, Khunan[14] Noyan, Tenal[15] Noyan ve Engurek (metinde Angurag)[16] Noyan[17].

Bu onüç reis de, Gürcü ve Ağuvan memleketlerini dağ ve ovaları ile aralarında taksim ettiler. Çarma Han'ın büyük mekânı da, önce tahrib edildikten sonra tekrar imar edilen Gantsag (Gence) şehrine nakledildi.

aves'e göre (*aynı makale* s. 417-18), Mogolcada «beyaz» manasında olan *çağan* kelimesi ve *dai* edatı ile teşekkül etmiş olsa gerektir.

6 Cleaves'e nazaran, bu adın Mogolca şekli «Sönitei» dir (*aynı makale*, s. 425).

7 Bayçu Noyan'ın adı, Ermeni kaynaklarında umumiyetle Baçu şeklinde yazılıdır.

8 Müellifimizin zikrettiği bu ad diğer kaynaklarda yoktur. *Mogolların Gizli Tarihi*'nde Hasar şeklinde bir ada rastlanmaktadır.

9 *Mogolların Gizli Tarihi*'nde bu adın benzeri olarak Hutu şekli görülür.

10 Kiragos'da «Tutu» şeklinde yazılı olan bu ada diğer hiç bir kaynakda rastlanmamıştır.

11 Ogoday, Oktay.

12 Kiragos'un «Khoca» şeklinde yazmış olduğu bu ad, Mogol kaynaklarında görülmemiştir. Farsca «hoca» olsa gerektir.

13 Bu ad, Urunggaç'lı bir müslüman Türk soyunun ismi olarak *Gizli Tarih*'de Khurumşi şeklinde görülmektedir (s. 185).

14 Bu ad, Mogolcada Ğunan şeklinde yazılıdır (*Gizli Tar.* s. 56).

15 Bu adın Mogolcasının Taynal olması çok muhtemel görülmektedir. (Cleaves, *aynı makale*, s. 430.)

16 Kiragos'da (Tiflis tabı, s. 296) Anagurak ve (Venedik tabı, s. 174) Angun şekillerinde yazılı olan bu adın Mogolcası Engüreg'dir. Kowalewski bu kelimenin «sevgili, gözde» manasında olduğunu söyler. (Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 404)

17 Ermeni müelliflerinin «Nuin» şeklinde yazdıkları Noyan, malûm olduğu veçhile Mogollarda bey manasını ifade eder.

FASIL V

Gürcü ve Ağuvan prenslerinin haraca bağlanması. Ermeni Vardapet'i Vanagan.

Büyük ve müstakil Gürcü ve Ağuvan prensleri, ihtiyarî ve gayrı ihtiyarî olarak Tatarlara harac güzar oldular. Prensler, yukarıda zikrettiğimiz veçhile tâyin edilen vergiyi muntazaman veriyorlar, kudret ve kabiliyetleri nisbetinde suvari askerleriyle Tatarlarla beraber *khalan*'a[1] gidiyorlar ve itaat etmiyen şehir ve kaleleri zapt ve tahrib ve halkı esir ediyorlardı. Erkekler, kadınlar, papazlar ve keşişler merhametsizce kılıçtan geçiriliyor, diyakoslar esir edilerek kendilerine köle haline konuluyor, hıristiyan kiliseleri hiç korkmadan yağma ediliyorlar, azizlerin mukaddes bakıyeleri, tezyinatları koparılan haçlar ve kitablar değersiz şeylermiş gibi yere atılıyordu.

Bu zamanların derd ve belasından hangi birini yazayım? Baba ve anaların, çocuklarından ayrılmaları mı? Sevgili ve akraba muhabbetlerinin zevalini mi? Mallarının gasb edilmesini ve güzel evlerinin yıkılmasını mı? Çocukların ana koynunda kesilmelerini mi? Yakışıklı ve zarif gençlerle kızların çırıl çıplak ve yalın ayak esarete sevkedilmelerini mi? Vay benim fanî başıma! Bütün bunlar günâhlarımızdan dolayı başımıza gelmiş olsa gerektir. Mağfiret edici ve sabırlı Tanrı kendi mubarek kanı ile halas ettiği insanlara yardım etsin.

Bu ağır ve acı zamanlarda, «ikinci tul'u» tesmiye edilen aziz Vardapetimiz Vanagan, Ruhülküds'un nuru ve üstün ilmi ile meşhur olduğu halde, şark diyarında güneş gibi parlıyordu. O, ilahî Vardapet Hazret-ı İsa gibi halimane, mütevazî, sakin ve sabırlı, ruhanî gıdayı, yâni Mukaddes Ruh'un kelâmını büyük bir gayretle

1 Bu kelimenin, İran'da harb hizmeti manasında kullanıldığı zannolunur.

ve hisbî olarak neşr ediyordu. O, azizleri, mukaddesatı, haçı ve kiliseyi, mabedleri ve âyin icra edenleri, papazları ve bütün ruhanîleri severdi. O, ekâbire karşı sert; fakir ve yoksullara karşı şefik idi. Günâh işleyenlere karşı musamahakârdı; riyazatın ağırlığına dayanabilerek, ruhan ve bedenen yenileşip, sahih imanda sabit kalmaları, Ekanim-ı selase'yi hamdusena ve ibadet etmeleri için, onlara hafif tövbe şartları tâyin ederdi.

Kendisinin makbûl şagirtleri Vardan ve Kiragos[2], Arakel ve Hovsep[3] dahi, şark diyarını, çobanların koyun sürüsünü paylaştığı gibi aralarında taksim ederek, Ruhülkuds'un hayat verici inancı ile tenvir ettiler. Onlar, haç şeklindeki asayı hasbî olarak tevzi etmekle birçok insanı şan ve şerefe ulaştırdılar; böylelikle, şanlı üstadlarının yolunu takib ederek Allah'ın: «hisbî olarak aldınız, hisbî olarak veriniz» emrini ifa etmiş oldular. Hazret-ı İsa, kendi Kilisesi için onlara uzun hayat bahşeylesin, Amin.

[2] Vardapet Vanagan ve şagirtleri Kiragos ve Vardan için bak: H. D. Andreasyan, *Türk Tarihine aid Ermeni Kaynakları*, «Tarih Dergisi», c. I, sayı I, s. 11-118, sayı II, s. 401-407.

[3] Vardapet Vanagan'ın şagirtleri olarak zikredilen Arakel ve Hovsep bizce meçhuldırlar.

FASIL VI

Bayçu Noyan'ın Karin (Erzurum) şehrinde ve Rum memleketinde yaptığı muharebeler ve tahribler.

Ermeni takviminin 688'inci (1239) senesinde[1], Tatar kumandanı Bayçu Noyan[2], askerlerini toplayarak, muazzam bir orduyla Erzurum şehri[3] üzerine yürüdü. Tatarlar, şehri iki ay muhasara altında tuttuktan sonra zapteylediler, zengin ve güzel şehri tahrib ettiler ve halkı merhametsizce kılıçtan geçirdiler. Keza, memleketin manastırlarını ve muhteşem kiliselerini viraneye çevirdiler. Bunun üzerine, Ermeni ve Gürcü prensleri, şehitnâme, havariyun yazıları, a'mâl-i rüsül ve Yeni Sion'un bina ve tezyinatı için güzel ve eşsiz altın yazılı İncil gibi birçok kitabları alarak şark diyarına götürdüler ve manastırları kilise tezyinatı ile ihya ettiler. Bir sene sonra, Okçu millet, Ermeni ve Gürcü prensleriyle birlikte askerlerini tekrar toplıyarak muazzam bir ordu halinde[4] Rum memleketi üzerine yürüdüler[5].

Ordunun başında bulunan Bayçu Noyan, harblerde muvaffakıyetli idi ve her karşı duranı mağlub ediyordu. Fakat bu muvaffakıyetlerin başlıca âmili, ön saflarda bulunan ve şiddetli hücumlarla düşmana saldıran Ermeni ve Gürcü prensleri idi[6]. Tatarlar, ok ve yaylariyle onların arkasından geliyordu.

[1] Vardan'a nazaran 691 (1242), Kiragos'a göre 692 (1243) senesinde.

[2] İran'da, Çarmahan'a halef olan Bayçu Noyan.

[3] Metinde: «Karin kağak», yâni Erzurum şehri. Arap kaynaklarında raslanan «Qualiqala» adı «Karin kağak»ın bozuk bir şeklidir.

[4] Bayçu ordusunun sayısı, Rubriquis'e göre yalnız 10,000, Hetum (Haython)a göre (s. 38) 30,000 idi.

[5] Bayçu Noyan'ın Rum sultanlığına karşı yaptığı harb, Hetum'un da kayd ettiğine göre (s. 38) 1244 senesinde olmuştur.

[6] Kiragos (s. 155), Bayçu Noyan'ın Rum sultanlığına karşı yaptığı taarruz esnasında Mogol ordusunda bulunan Ermeni ve Gürcü prensleri meyanında Avak, Şahınşah, Vahram ve oğlu Ağbuğa, Haçen'li Çalal ve Hasan ve Çalal'ın teyzezadesi olan Grigor Dufin'i zikreder.

Onlar Rum topraklarına girince, sultan Kiatadin (Gıyaseddin), 160,000 askerle karşılarına çıktı. Büyük Şalue'nin oğlu[7] da uzun zamandan beri Sultan'ın yanında bulunuyordu[8]. Muharebe cephesi kurulunca, sol cenahda Tatar askerleri Şalueoğlu'na, muzafrer Ermeni ve Gürcü prensleri de sağ cenahda Sultan'ın askerlerine karşı düştüler. Muharebe şiddet kespettiği sırada, cesur ve namdar Şalueoğlu, Tatarları firara mecbur kıldı ve onların birçoğunu kılıçtan geçirdi.

Büyük Vahram'ın oğlu ve Pılu Zakare'nin torunu olan Gag kalesi senyörü Gürcü prensi Ağbuğa[9], beraberinde bulunan diğer Ermeni ve Gürcü azadegân askeriyle birlikte, Sultan'ın askerlerine karşı kahramanca dövüştü, Sultan'ın ordusunun sağ cenahını firara mecbur kılarak birçok emirin başlarını uçurdular ve Sultan'ı büyük bir keder içine düşürdüler. Akşam olunca, onlar muharebeyi durdurdular ve Erzurum şehri ile Erzınka (Erzincan) arasında bulunan ovada birbirine karşı ordugâh kurdular[10].

Ertesi gün, sabah olunca, Tatar, Ermeni ve Gürcü askerleri, Sultan'a karşı yürümek üzere birleştiler; büyük bir suvari kuvvetiyle Sultan'ın ordusuna doğru yürüdüler; fakat ordugâha varınca, birçok erzak ve eşya ile dolu çadırlardan başka bir şeye rastlıyamadılar; sultan çadırının dış ve içten birçok kıymetli tezyinat eşyasiyle süslü ve kapısında pars, arslan ve kaplan gibi vahşi hayvanların bağlı bulunduğunu gördüler[11]. Sultan, Tatarlara itaat etmek isteyen emirlerin ittifaksızlığından korkarak, geceleyin bütün ordusu ile beraber kaçmıştı.

[7] Meşhur bir Gürcü kumandanı olan Şalue, 1225 senesinde Sultan Celaleddin'e karşı yapılan muharebede esir düşmüş ve bilahare öldürülmüştür. Müellifimizin, bunun oğlu olarak zikrettiği zatın adı tarihte Faradevle olarak geçer. Faradevle, mağlubiyetten sonra, ihanet töhmetiyle Gıyaseddin tarafından idam edilmiştir. Bundan başka, Gıyaseddin ordusunun piştar kuvvetinin kumandanı da Dardan Sarvaşidze adlı bir Apkaz prensi idi ki bu da muharebede ölmüştür. (Bak: Howorth, *History of the Mongols*, 1883 London; III, s. 45-46.)

[8] Hetum (Haython, ermenice tercümesi, Venedik, 1842 s. 38-39), Sultan'ın ordusunda 2000 lâtin askeri ve bunların başında Kıbrıslı Jan ve aslen Cenovalı olan Vonifakios adlı iki kumandan bulunduğunu söyler.

[9] Prens Vahram'ın oğlunun Akbuğa adının Türkçe olduğu göze çarpmaktadır.

[10] Kiragos'a nazaran (s. 154), Sultan'ın ordugâhı Çımangaduk denilen bir kasabanın yanında idi. Bu, Erzincan taraflarında Çimengedik adını taşıyan yer olsa gerektir.

[11] Kiragos'a nazaran (s. 154), Sultan, «kadınları ve cariyelerini, büyük miktarda altın ve gümüş ve büyüklüğüne alâmet olan diğer her türlü eşyayı karargâha getirtmişti. O, bundan başka, fare ve kedilere varıncaya kadar birçok vahşi ve sürünen hayvanı da eğlence için oraya getirtmiş bulunuyordu. Sultan, bunu, hiç korku duymadığını askerlerine göstermek maksadiyle yapmıştı».

Sultan'ın firar ettiğini gören Tatarlar, bunun bir tuzaktan ibaret olmasından şüphelenerek, çadırları bir müfrezenin muhafazası altına koyarak, ordularının büyük bir kısmı ile Sultan'ın takibine çıktılar. Fakat onlar kendi memleketlerinin müstâhkem mevkilerine varmış olduklarından kimseyi tutamadılar. Tatarlar, Rum sultanı'nın hakikaten firar etmiş olduğunu öğrenince geri döndüler; ordunun bütün erzak ve eşyasını, korku içinde kaçarken bırakılmış olan güzel renkli büyük çadırları ele geçirdiler. Ertesi gün, büyük bir sevinç içinde Rum memleketine taarruz ettiler. Önce Erzincan'ı aldılar ve oraya bir *şahna* (vali) tâyin ettiler. Sonra Kayseri'yi zaptla, Tatarlara karşı mukavemet gösterip şehri teslim etmedikleri için orada çok kan döktüler. Çünkü pek çok erzakla dolu olan bu şehirde büyük bir suvarı kuvveti bulunuyordu; bundan dolayı, şehri sulhan teslim etmeğe razı değildiler. Kurnaz Tatar askerleri ise, büyük gayretler sarfettikten sonra şehri hile ile aldılar, ileri gelenlerini kâmilen öldürdüler, halkı da bütün mal ve mülklerini alarak merhametsizce esarete duçar ettiler. Tatarlar Kon (Konya) yı[12] ve Akhşar'ı[13] da büyük köy ve manastırlariyle beraber zaptettiler. Sonra, Sivas'a karşı yürüyerek bu şehri de muhasara ile aldılar. Maamafih, bu şehrin halkını kılıçtan geçirmiyerek mal ve mülklerini müsadere ile iktifa eylediler, ve nüfus sayımı yaparak, adetleri mıktarınca halkı *mal* ve *tağar* vergisine tâbi kıldılar. Tatarlar, Rum memleketine *şahna* ve reis tâyin ettikten sonra, bu memleketten aldıkları büyük miktarda ganimeti hamilen, esirleri de beraber alarak şark diyarına kendi ikametgâhları ve *yurtgâh*'larına döndüler.

[12] Mogolların Konya'ya kadar gitmiş olmaları yanlıştır.

[13] Müellifin kastettiği Akhşar, Akşehir olsa gerektir.

F A S I L VII

Dindar Ermeni kıralı Hetum'un, Tatarlar hakkında meşvereti ve onlara tâbi olması.

Dindar ve Hazret-ı İsa tarafından tetviç edilmiş Ermeni kıralı Hetum, her cihetten çok akıllı olan babası, dindar kardeşleri ve prensleri ile beraber istişarede bulunduktan sonra, Tatarları kendi ma'mur ve hıristiyanlarla meskûn memleketinden uzak tutmak için onlara itaat etmek ve vergi ve *khalan*'a tabi olmak kararını verdiler. Onlar bu kararlarını aynen yerine getirdiler. Evvela, Tatar kumandanı Bayçu'yu görüp onunla bir dostluk ve tabiiyet muahedesi aktettiler. Sonra da, kıralın kardeşi olan Ermeni başkumandanı Baron Sımbat'ı, Cengiz Han'ın tahtına çıkmış bulunan Sayin Han'a yolladılar. Sımbat, Allah'ın takdiri ile gidip hıristiyan muhibbi ve hayırperver Sayin Han'la görüştü. Esasen kendi halkı onu bundan dolâyı Sayin[1] Han tesmiye etmişti ki bu, kendi dillerince fazıl ve yüksek Han demektir.

Sayin Han, Ermeni başkumandanını görünce, onun bir hıristiyan olmasından ve daha ziyade onun söylediği sebatlı ve akıllı sözlerden dolayı son derece memnun oldu. Han, onu *sığamiş* (mahmi) yaptı ve ona büyük bir *yarlıkh*, altın *payza*[2] ve *bokhtakh*'lı[3] bir Tatar hatunu bahşeyledi. Çünkü onlar, sevdikleri ve hürmet ettikleri adamlara karşı en büyük teveccüh nişanesi olarak

[1] Türkçede «sayın».

[2] Stepanos Orbelyan (*Sünik tarihi*, paris, 1859; c. II, s. 231), payza'nın birbuçuk karış büyüklüğünde altın bir levha olup, üzerinde Allah'ın ve Kaan'ın adları ve diğer bâzı kelimeler yazılı olduğunu söyler.

Rubriguis'e nazaran da, payza, bir avuc içi uzunluğunda ve yarım «cubit» genişliğinde altın bir levhadır ki bunu hamil olan emir verebilir ve istediğini elde edebilirdi. (Bak: Howorth, *aynı eser*, s. 81.)

[3] Tatarca: بوغتاق (boğtak). Bu, kibar Tatar kadınlarının giydikleri başlıktır.

kadınlardan birini zevce olarak ona verirlerdi[4]. Han, Ermeni başkumandanını bu suretle taltif ettikten sonra, onu kendi memleketine, Hazret-ı İsa tarafından tetviç edilmiş Ermeni kıralı Hetum'un nezdine uğurladı[5] ve, aynı zamanda, onun (Hetum) yanına gelerek kendisini görmesini de emretti.

Dindar Ermeni kıralı Hetum, kardeşi Baron Sımbat'ın mazhar olduğu takdiri ve Han'dan görmüş olduğu iltifatı anlayınca pek çok sevindi, bilhassa memleketin, manastırların ve bilcümle hıristiyanların (vergiden) muafiyetine dâir yazılardan dolayı son derece büyük bir sevinç duydu.

[4] Sımbat'ın, Kaan'a yaptığı ziyaretini yazan Kiragos, onun büyük iltifata mazhar olduğunu söylerse de, bir kadın verildiğine dair bir şey yazmamıştır.

[5] Kumandan Sımbat'ın, 1248 senesinde Küyük han'a yaptığı ziyaret için keza bak: Kiragos s. 178, 211. Sımbat'ın hayatı ve eserleri için bak: H. D. Andreasyan, *Türk Tarihine aid Ermeni Kaynakları*, «Tarih Dergisi», c. II, sayı II, s. 408-413.

Sımbat'ın, eniştesi olan Kıbrıs kralı Henry de Lusignan'a yazdığı ve bu seyahatını mufassalen anlattığı mektub için bak: Guillaume de Nangis, *Gesta Sancti Ludov. Dom.* Bouq., XX, 360-362. Keza bak: *Assises d'Antioche*, Venise 1876, 0- 1.

FASIL VIII

Büyük Han'ın emri üzerine, Gürcü kıralı David'in oğlunun, Vahram'ın gayretleri sayesinde hapisten avdeti ve tahta çıkarılması.

Cesur ve namlı Gürcü askerlerinin başlarında uzun zamandan beri kıral bulunmuyordu. Laşa'nın kızı Uruzukan (Ruzukan) ölmüştü ve Gürcüler, çobansız bir sürü gibi bikes kalmışlardı. Bunun üzerine, onlar, Allah'ın ilhamiyle, Rum memleketinde mahpus bulunan kıralzade David'i hatırladılar. Gürcü prensleri, Rum ordusunun bâzı reislerini tutarak, Tatar reisi Bayçu'nun yanına götürdüler ve onlara işkence ederek kıralzade David hakkında suâl sordular. Onlar, Tatarların âdeti veçhile şiddetli dayak altında sorulara maruz kalınca itirafta bulunup David'in zincirle bağlı olduğu halde Kayseri'de bir zındanın içinde bulunduğunu söylediler.

Buna son derece sevinen Gürcü prensleri, Bayçu Noyan'ın ve diğer bütün Tatar reislerinin emriyle, Gag senyörü zeki prens Vahram'ı oraya gönderdiler; bir Tatar reisini de yüz atlı ile beraber Vahram'ın refakatına verdiler ve onları büyük *siyasat*[1] la Kayseri'ye yolladılar. Bunlar Kayseri'ye varınca, Allah'ın iradesiyle, kıralzade David'i büyük ve derin bir zındanın içinde buldular. O, Allah'ın iradesiyle, derin zından içinde sağ kalmıştı. Tatar askerleri ve büyük prens Vahram, onun sağ kalmasına hayret ettiler ve Allah'a hamd-ü sena eylediler[2]

Gürcü kıralının oğlu David uzun boylu ve güçlü kuvvetli, güzel yüzlü ve siyah sakallı idi; Allah'ın her türlü lûtfuna nâil ve akıllı bir zattı.

[1] Salâbiyet (?)

[2] Gürcü kıralı David'in esaret ve kurtuluşu hikâyesi karışık bir şekilde yazılmıştır. Kirakos daha sarih bir surette yazmıştır (s. 177-178).

Hapisten çıkararak kendisine muhteşem esvaplar giydirdiler ve ata bindirerek Gürcüstan'a götürdüler. Tıpkhis (Tiflis) şehrine varınca, Gürcü prensleri son derece sevindiler ve Bayçu Noyan'dan ve Çarma Han'ın (karısı olan) Ayltana khatun'dan emir aldılar. Çünkü o zaman Çarma Han ölmüş ve karısı hanlık mevkiinde bulunduğundan, büyük prens Vahram'a ve suvarilere kendisi emir verip onları (şarkta bulunan) büyük Han'ın nezdine yolladı. Prensler, Allah'ın yardımiyle gidip büyük Han'ı görerek, kıralzadeye taallûk eden keyfiyeti anlattılar ve büyük Han'ın emri mucibince David'i getirip Tiflis'de babasının tahtına oturttular. Büyük bir sevinç içinde bulunan Gürcü prensleri, onu «kıral Vahramul», yâni Vahram'ın nasb ettiği kıral tesmiye ettiler.

Böylelikle, Gürcü ve Ağuvan memleketleri, yeni kıralın tahta çıkması sayesinde bir zaman için sükûnete kavuştu.

F A S I L IX

Çarma Han'ın ölümü. Ermeni katolikosu Der Kostantin. Sabık Ermeni kıralı ve Hetum'un babası Baron Kostantin. Gürcüstan kıralı David'in, kendi prensleri tarafından ihbar edilmesi. Vardapet Vanagan'ın ölümü.

İyi niyetli Çarma Han öldü. Onun Ayltana khatun'dan doğmuş iki oğlu vardı ki birisinin adı Siramun[1], diğerininki de Bora[2] idi. Siramun salih bir zattı ve çucukluğundan beri hıristiyanları ve kiliseyi severdi. Kendisi Allah'ın iradesiyle muzaffer bir muharibdi ve Hanlar, büyük kahramanlıklarından ve birçok zaferlerinden dolayı ona «Altın sütun» adını vermişlerdi. Fakat kardeşi fena huylarından dolayı Hulagu Han tarafından öldürülmüştür.

Bu zamanda, parlak ve faziletli seciyesiyle Allah'ın makbulü olan ve insanların muhabbetini kazanmış bulunan Ermeni katolikosu Kostantin[3] iştihar etmişti. O, Hazret-ı İsa tarafından tetvic edilmiş kıral Hetum'la birlikte gerek şarkta, gerek garbda ve her yerde Ermeni kiliselerini doğru inanç ve parlak nizamlarla nurlandırmıştı.

Kıral-babası Baron Kostantin de, diğer Allah vergisi oğulları ve prenslerle birlikte, yabancı askerlere ve Hazret-ı İsa'nın haçına düşman olanlara karşı müsellah olup, dindar Ermeni kıralı Hetum'u güzel ve faziletli oğulları Levon ve Toros'la beraber dâima mesrur ediyorlardı.

Hayırhâh ve güzel Gürcü kıralı David, kırallığın bütün ihtişamiyle, payıtaht olan Tiflis'de zevk ve safa içinde şarab içmekle vakit geçiriyordu. Günün birinde, kıralın huzurunda büyük bir ziyafet veriliyordu. Dâima gururlanmak ve büyük söz söylemek Gürcülerin âdetidir.

1 Kiragos'da: Siraman.
2 Kiragos'da: Bora ve Burı şekilleriyle yazılıdır.
3 Katolikos Kostantin I (1221-1267).

Gürcü prenslerinden biri, kıralın huzurunda diğer prensleri sayarak onların adetini bine çıkardı ve bâzısının bin, bâzısının da beşyüz suvariye malik bulunduğunu söyledi. Onlar yiyip içip eğlenirken bu sözler bütün kırallık sahasına yayıldı. Ermeni ve Gürcü askerlerinin sayısını böylece hesab ettikten sonra, Tatarları yenebileceklerini söylediler ve kumandanları dahi tâyin ettiler. Bu düşünceleri ve sözleri ciddî değil, şaka mahiyetinde ileri sürüyorlardı, çünkü hiçbir tasa ve kederleri yoktu. Şark memleketinde, Tatarlardan başka diğer hiç bir düşman bulunmuyordu. Tatarlar ise, sık sık gelip Gürcü ve Ermeni prenslerini vergi talebi ile izaç ediyorlardı. Bâzısından altın işlemeli kumaş, bâzısından doğan, bâzısından da iyi cins köpek ve at isteyerek, onları *mal*, *tağar* ve *khalan*'dan başka bu gibi taleplerle de izaç ediyorlardı. Gürcü prensleri, bu vaziyetten dolayıdır ki sırf eğlence ve lâtife olarak o sözleri sarf etmişlerdi.

Fakat orada hazır bulunanlardan biri, gammaz Yehuda gibi, Tatarların yanına gitti ve yalanı doğru diye göstererek: «Gürcü kıralı ve prensleri size taarruz etmek niyetindedirler», dedi. Bu yalan sözlere inanan Tatarlar, memleket üzerine yürüdüler, her şeyi yağma ve hayvan sürülerini gasb ettiler. Fakat büyük Han'ın emri olmadığı için insanları öldürmediler; kıralı ve bütün prensleri tevkif ederek reislerinin makamına götürdüler; hattâ, Atabeg İvane'nin oğlu büyük Gürcü prensi Avak'ı da tutarak bir sedye ile götürdüler; çünkü o günlerde hastalanmış olup ata binemiyordu. Prensler ve kıral pek çok sözler söyledilerse de Tatarlar kanmadılar ve memleketi tahrib etmekten ve halkı esir eylemekten geri durmadılar. Avak sedye ile Tatar reisinin önüne götürülünce, sözlerine inanarak memleketin tahribatını durdurdular ve korku içinde kalmış bulunan biçare hıristiyanlara sulh ve asayişi iade ettiler[4].

O günlerde, büyük ve şanlı vardapetimiz Vanagan rahmrte kavuştu ve bizleri derin bir matem içinde bıraktı. Yalnız biz şagirtleri değil, bütün memleket kedere düştü. Hâtırası mubarek olsun ve duâsı bütün memleket ve hıristiyanların üzerinde bulunsun.

4 Gürcülerin isyan etmek tasavvurlarına ve tecziyelerine âid fazla malûmat için bak: Kiragos, s. 179-180; Vardan, aynı vak'anın 698 (1249) senesinde vuku'bulduğunu söyler (s. 148).

FASIL X

Çekirge akını. Şarkta nüfus sayımı. Ermeni kıralı Hetum, Mengu Han'ın yanına gider ve ondan büyük iltifat görür. Yedi Han'ın yedi oğlu. Küstah Khul. Geretni-Vank manastırı reisi Der Stepanos'un şehid olması. Khul'un hastalanması ve bu sebeple işlenen cinayetler. Khul'a, oğlu Miğan halef olur.

Bu zamanda, şiddetli bir çekirge akını oldu; çekirgeler bütün şark memleketleri mahsulünü mahveyledi. Afet o kadar büyüktü ki şark ve garp memleketleri, dehşet içinde kalarak, feryad ve figanla Allah'a sığındılar. Sonra, Allah'ın merhameti ile, memleket bu korkunç gazabdan kurtuldu ve halk, kendilerini böyle bir afetten kurtaran Kadir-i mutlak'a hamd u sena eyledi. Hadise Ermeni takviminin 700'üncü (1251) senesinde vuku'bulmuştur [1].

Bu gazabdan sonra, Mengu [2] (metinde Mangu) Han'ın emriyle, Arğun [3] adlı bir Tatar reisi geldi ve vergi için memlekette nüfus sayımı yaptı. Sayımdan sonra, vergi, *defter*de kayıd gereğince nüfus başına olarak alınmağa başladı. Tatarlar şark memleketini bu suretle de yağma ettiler. Çünkü ufak bir köyde otuzdan elliye kadar adam saydılar. Onbeşten altmış yaşına kadar olanları sayıyorlar ve her birisinden altmış beyaz (akçe) alıyorlardı. Kaçan veya gizlenenleri tuttukları vakit, ellerini ve ayaklarını bağlıyorlar ve vücudları hurduhaş olup kanla bulaşıncaya kadar, yaş çubuklarla merhametsizce dövüyorlardı. Sonra da, insan eti yemeğe alıştırdıkları azgın köpekleri üzerlerine saldırtarak âciz ve fakir hıristiyanları yediriyorlardı [4].

[1] Vardan'a ve Kiragos'a nazaran: 701 (1252) senesinde. Ayrivanklı Mıkhitar (s. 67), bu tarihte müellifle müttefiktir.

[2] Vardan'ın ve Kiragos'un dahi Mangu şeklinde yazdıkları bu adın Mogolcası «Mongka» dır. Ermeni müellifleri, aynı adı Türkçede kullanılan şekline benzetmişlerdir. (Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 423).

[3] «Arğun»un bir Türk adı olduğuna dâir bak: Cleaves, *aynı makale*, 406.

Hazret-ı İsa tarafından taç giydirilmiş dindar kıral Hetum, yukarı şark memleketinde yapılan bu zulmu duyunca, hıristiyanların ve bilhassa kendi memleketinin acısından mustarib olarak, kıymetli hediyelerle Mengu Han'ın nezdine gitti ve memleketi bu gibi zulümlerden kurtarmağa gayret etti. Kıral, Allah'ın yardımiyle Han'ın yanına varınca, iyi kabûl gördü. Han, Ermeni kıralını çok taltif etti, her şeyi onun istediği gibi halletti ve onu çok sevindirerek kendi memleketine uğurladı [5].

Bundan sonra, Ermeni takviminin 706'ıncı (1257) yılında [6], büyük Han'ın bulunduğu şark tarafından yedi Han' oğlu, her biri bir *tuman* — bir tuman otuz bindir — atlı ile beraber bu tarafa doğru hareket etti. Bunların adları şöyle idi: Birincisi ve en büyüğü olan Hulagu (metinde Hulau) [7] ki bu, Mengu Han'ın kardeşi idi; ikincisi, hiç çekinmeden kendisini Tanrı'nın kardeşi addeden Khul [8]; üçüncüsü Balakhen [9]; dördüncüsü Tutar [10]; beşincisi Tagudar [11]; altıncısı Ğatağan [12]; yedincisi de Bora Han [13]. Kendi

[4] Bu nüfus sayımı, Vardan'a, Kiragos'a ve Orbelyan'a nazaran 703 (1254) senesinde yapılmıştır. Ayrivanklı Mıkhitar ise 1251 senesinde göstermiştir.

[5] Vardan'a göre 1254'de yapılan kıral Hetum'un bu seyahatını Kiragos, bizzat kıralın ağzından işitmiş olduğunu söyleyerek mufassal bir surette nakleder (s. 211-212). Hetum (s. 42), kıralın ziyaretini 1253 senesinde olarak kayd etmiştir.

[6] Vardan'a göre, 704 (1255) senesinde.

[7] Türkçede Hulagu (هولاكو) şeklinde kullanılan bu ad, Vardan'da Hulağu, Kiragos'ta da Holau olarak yazılıdır. Cleaves'e göre (*aynı makale* s. 422). Müellifimizin kullandığı Hulau şekli, Mogolca Hüle'ü (Hüleğü) nun transkripsiyonudur.

[8] Türkçe'de «kul» olan bu ad, Kiragos'da Ğuli şeklinde görülmektedir ki bu, Farsca «kuli» olsa gerektir.

[9] Müellifimizin ayrı ayrı yerlerde Balakhen, Belakhe ve Balakhay şekilleriyle yazdığı bu ad, Kiragos'da Balekhay ve Balaka olarak görülür. «*Gizli Tarih*»'de, buna yakın telâffüzde olan Balaḥah adına rastlanmaktadır.

[10] Bu adın Mogolcasına rastlanmamıştır.

[11] Raşideddin'de Nikudar (köle) şeklinde kullanılmış olan bu adın Tegüder (mükemmel) olması çok muhtemel görülmüştür. (Bak: Cleaves, s. 427).

[12] Kiragos'da: Ğatağan Nuin, Vardan'da: Ğata Ğan. Mogolca şekli Qataqan zannolunur. (Bak: Cleaves, s. 421).

[13] Bu adın, Mogolcada «esmer» mânasında olan «bora» kelimesiyle teşekkül ettiği, şeklinden anlaşılmaktadır. (Cleaves s. 415).

aralarında ittifaksız olan bu reisler korkusuz ve hunhar insanlardı. Bunlar hepsi de arabalarla gelmişler ve dâima araba ile seyahat ettikleri için arabaların yürümesini kolaylaştırmak üzere şark memleketinin dağ ve tepelerini tesviye eylemişlerdir.

Kendisini Tanrı'nın kardeşi addeden reis, memleketin iç kısımlarına girdi ve muztarib hıristiyanları merhametsizce ezdi. Tatarlar, yollarda ve dağlarda dikili bulunan ağaçtan mamûl bütün haçları yaktılar. Hiçbir şeye doyamadıkları için, memlekette rastladıkları manastırları basıyorlar ve yiyip içiyorlardı. Hürmete şayan papazları asıyorlar veya merhametsizce dövüyorlardı.

Khul'un bir suvari kumandanı, Geretni-Vank denilen bir manastıra gitti. Manastır reisi, Stepanos isminde güzide, aziz ve fevkelâde faziletli, çok yaşlı bir ihtiyardı. Tatar kumandanının manastıra doğru geldiğini görünce, bir kap şarab alarak onu karşıladı ve Tatar âdetine göre *tızğu* (tuz) takdim eyledi. Sonra, onu, refakatindeki diğer atlılarla beraber manastıra götürdü, koyun kestirdi, başka şaraplar açtı ve hepsini, ata binemeyecek bir hale gelinceye kadar yedirdi ve içirdi. Bu adamlar, akşam, sarhoş bir halde manastırın yakınındaki evlerine (karargâhlarına) döndüler.

Tatarlar karargâhlarına vardıktan sonra gece sabaha kadar uyudular. Fakat sabah uyanınca, reislerinin ağır hastalanmış olduğunu gördüler. Ona hastalığının sebebi sorulunca, reis: «Papaz dün akşam beni zehirledi», dedi. Fakat papaz bu işte masumdu. Hastalığa sebeb onların doymaz bir surette yiyip içtikleri idi. Bunun üzerine, derhal adam göndererek mubarek ihtiyar Stepanos'u bağlıyarak alıp götürdüler. Uzun uzadiye isticvab ettiler, fakat verdiği cevablara inanmadılar. Yere dört kazık çaktılar ve masum adamı, yerden bir arşın kadar yukarıda olmak üzere, merhametsizce kazıklara gerdiler. Sonra da altına ateş yakarak, mubarek ihtiyar Stepanos can verinceye kadar ağır ağır yaktılar ve masum olduğu halde beyhude yere şehid edilen mubarek Stepanos'un vücudu üzerinde bâzı âlametlerle bir ışık sütununu vazıh olarak gördüler.

O menfur ve merhametsiz reis ise, mübtelâ olduğu hastalıktan başka, cine çarpıldı ve delirip kendi vücudunu ısırarak yemeğe başladı; ve böylelikle dayanılmaz ıstırab içinde can verdi. Bütün askerler de aynı fena hastalığa tutuldular ve içlerinden birçoğu

telef oldular fakat bu afeti gördükleri halde Allah'tan yine korkmayıp acı gözyaşları döktüren merhametsiz işlere devam ettiler.

Büyük reisleri olan ve küstahçasına kendisini Tanrı'nın kardeşi addeden Khul da *nikkis* (nikris) hastalığına tutuldu. Bu hastalığın sebebiyle, tarifi gayrıkabil bir cinayet işlendi. Onlar gidip dinsiz bir *çuhut* (çıfıt) hekimi buldular ve Khul'a getirdiler. Dinsiz sahte hekim, hastayı gördükten sonra, hastalığa deva olarak kızıl saçlı erkek bir çocuğun karnını diri diri yararak, ayağını onun içine koymasını söyledi. Derhal memleketin her tarafına atlılar gönderildi. Adamlar ansızın hıristiyan köylerine girerek sokakta buldukları çocukları yakalıyorlar ve kurt gibi kaçırıyorlardı. Çocukların ana ve babaları feryad ederek, acı acı ağlıyarak arkalarından koşuyorlardı, fakat ellerinden alamıyorlardı, yeis içinde oldukları halde evlerine dönüyorlardı. Çocuklarını cebren almağa muvaffak olanlar ise okla öldürülüyordu. İşte dinsiz *çuhut*'un yüzünden bu acıklı şeyler vuku'buldu. Karınları yarılan çocukların sayısı otuza kadar çıktı, fakat hasta iyileşmedi. Dinsiz Khul, bu kadar zulüm işledikten sonra iyileşmediğini görünce, çocuklara yapılan fecaatten dolayı öfkelenerek *çuhut* hekimi getirtip gözü önünde karnını yarmak ve köpeklerin önüne atmak emrini verdi. Bu emir derhal infaz edildi. Khul, kendisi de çok cefa çekerek can verdi ve yerine Miğan[14] adlı oğlu geçti.

[14] Kiragos'un Meğan şeklinde yazmış olduğu bu ad, Cleaves'e nazaran (s. 423), Mogolcada «et» mânasında olan «mikan» ın transkripsiyonudur.

FASIL XI

Bağdad'ın zaptı ve Halife'nin esir edilmesi. Şüheda şehri' (Meyyafarkin) in teslim olması. Aziz havari Barduğomeos'un (Barthélémy) sağ eli.

Tatarlar, bundan sonra, Gürcü ve Ermeni atlıları da dahil olmak üzere, eski ve yeni bütün suvari askerlerini toplayarak sayısız bir ordu ile Bağdad şehri üzerine yürüdüler ve pek çok insan ve kıymetli hazineler, altın ve gümüşle dolu olan meşhur büyük Bağdad şehrini zaptettiler[1]; şehri aldıktan sonra halkı merhametsizce kılıçtan geçirdiler, birçoğunu da esir ettiler. Bütün atlılar, esvaplarla ve halifenin altınlariyle ihya oldular. Bağdad'ın hükümdarı olan Halife'yi de bütün hazinesi ile beraber yakalıyarak, semizlenmiş, şişmiş ve gururlu bir halde Hulagu'nun önüne getirdiler. Hulagu onu görünce: «Bağdad'ın hükümdarı sen misin?», diye sordu. O da: «Evet, benim», dedi. Bunun üzerine, Hulagu onu susuz ve ekmeksiz olarak üç gün hapsetmek emrini verdi. Üç gün sonra, önüne getirilmesini emretti ve Halife'ye: «Sen nasıl bir adamsın?» diye sordu. O da, gûya Hulagu'yu korkutacakmış gibi hiddetle cevab vererek: «Sizin insaniyetiniz bumudur ki beni üç gün aç bıraktınız», dedi. Çünkü o daha evvel şehir halkına: «Tatarlar gelirse de hiç bakmayın. Muhammed'in sancağını çıkardığım gibi, Tatar suvarileri kâmilen kaçacak ve biz kurtulacağız», demişti. Hulagu bundan haberdar olmuş ve çok öfkelenmişti. Hulagu, bir *tabak* kırmızı altın getirip önüne koymak emrini verdi[2]. Emrettiği getirilince, Halife: «Bu nedir?» diye sordu. Hulagu: «Altındır, ye de açlığın ve su-

[1] Vardan, Kiragos ve Hetum, Bağdad'ın zaptı tarihini 707 (1258) olarak gösterirler.

[2] Hetum (Haython) de, Hulagu tarafından Halife'yi altın ve mücevherat yemekle yaşamağa icbar edildiğini hikâye eder. (s. 46).

suzluğun gitsin, doy», dedi. Halife: «İnsan altınla değil, ekmekle, et ve içecekle doyar», dedi. Hulagu, Halife'ye: «İnsanın kuru altınla değil, ekmekle, etle ve içecekle yaşadığını bildiğin halde niçin bana altın göndermedin? O zaman, gelip şehrini tahrib etmez, seni de yakalamazdım. Halbuki sen kaygısız oturup yemeğe içmeğe bakmışsın», dedi. Sonra Hulagu, Arap halifesinin, askerlerinin ayakları altında çiğneterek öldürülmesini emretti[3]. Sonra da, büyük hazineleri ve bol mıktarda genimeti hamilen şark memleketine döndü.

Ertesi sene, Tatarlar Mufargin (Meyyafarkin) üzerine yürüdüler, fakat onu zaptedemediler. Çünkü aziz Maruta bu şüheda şehrini çok metin olarak tahkim etmişti ve bütüu aziz bakıyelerini toplıyarak oraya koymuş, şehri de metin surlarla çevirmiş, onu «Şüheda şehri» tesmiye etmişti. Öyle ki, Tatarların zamanına kadar kimse bu şehri zaptedememiş, şehir ancak sulhan alınabilmişti. Bunun üzerine, sabırlı Tatar askerleri şehri uzun bir muhasara altına aldılar. Halk açlıktan dolayı birbirini yedi. Rivayete göre, bir eşek başının fiyatı otuz dirheme kadar çıkmıştı. Tatarlar, Şüheda şehrini bu suretle üç sene muhasara altında tuttuktan sonra zaptettiler[4]. Tatar ordusunda bulunan Ermeni askerleri, birçok aziz bakıyelerini bulup memleketlerine götürdüler.

Bagratuni hanedanından büyük Ermeni prensi Tağiadin[5], bir Süryanî papazı tuttu ve onu konuşmağa mecbur ederek aziz havari Barduğomeos'un[6] sağ elini buldu, bunu büyük sevinç içinde şark memleketine götürdü ve kendi manastırına koydu, fakat sonra, büyük Ardzruni prensi Sadun'un[7] ısrarı üzerine ona verdi. Büyük ve meşhur Hağbad manastırının senyörü olan Sadun da, aziz havari Barduğomeos'un mukaddes elini Hağbad manastırına koydu ve filvaki o şimdi orada bulunuyor.

[3] Hetum (s. 46), Halife'nin aç bırakılmak suretiyle öldürüldüğünü söyler.

[4] Kiragos, Meyyafarkin'in zaptı tarihini 709 (1260) olarak gösterir.

[5] Bagratuni hanedanından Gürike'nin oğlunun bu adı, Arapça Taki ed Din adının değişikli bir şekli olsa gerektir.

[6] Saint Barthélémy, I. asırda şark ülkelerinde hıristiyanlığı vazeden havaridir.

[7] Kiragos'un verdiği malûmata göre (s. 226), Sasun müstâhkem bölgesinin prensi ve cesur bir muharib olan Sadun, Hülagu tarafından takdir edilmiş ve onun hizmetine girmiştir.

FASIL XII

Hulagu, Mengu Han'ın emriyle Han tâyin edilir. Yedi Hanoğlundan dördünün itaatsızlığı ve cezalandırılmaları. İki pehlivan ve güreşleri.

Bağdad'ı zaptederek külliyetli mıkdarda altına ve inciye doymuş olan yedi Hanoğlu, birbiriyle anlaşamıyorlardı, her biri kendisini en üstün addediyordu; böylelikle, şark memleketini *yasakh*sız olarak tahrib ve yağma ediyorlardı

Bunların en büyüğü olan meşhur prens Hulagu, ki yukarıda söylediğimiz veçhile Mengu Han'ın kardeşi idi, asıl (uzak) şarkta kardeşi Mengu Han'a adam yollıyarak şu haberi gönderdi: «Biz, yedi *tumanbaşı*, Allah'ın ve sizin yardımınızla buraya geldik. Eski suvarileri, *tamayçı*leri[1] buradan çıkardık, gidip Taciklerin (Arabların) şehri olan Bağdad'ı zaptettik ve Allah'ın ve sizin yardımınızla büyük mıktarda ganimetle geri geldik. Şimdi başka ne emir buyurursunuz? Böyle *yasakhsız* ve başsız bir halde kalırsak bu memleket harab olacak ve Cengiz Han'ın emirleri yerine gelmiyecektir. Çünkü o, bize itaat eden ve bize bağlı kalan memleketleri tahrib etmek değil, bilakis imâr etmek emrini vermiştir. Şimdi emir sizindir. Ne emir buyurursanız onu yapacağız». Elçiler, bu sözleri söylemek üzere Hulagu tarafından Mengu Han'a gittiler.

Elçiler oraya varınca, Mengu Han, kardeşi hakkında sual sordu, onlar da Hulagu'dan aldıkları talimata göre cevab verdiler. Mengu Han, söylenen sözleri duyunca, kendi *arğuç*larına[2], yâni hâkimlerine emir vererek: «Gidip kardeşim Hulagu'yu o memlekete Han tâyin edin ve ona itaat etmeyenleri benim emrimle *yasakh*'a tâbi' tutun» dedi. *Arğuç*lar, Mengu Han'ın emri mucibince geldiler ve büyük *khurultay* topladılar. Hulagu ile beraber gelmiş olan bütün reisleri davet ettiler. Keza, Gürcü kıralı ile atlılarını, Bayçu'yu ve atlılarını da çağırdılar ve bâzı gizli kararlar aldılar. Mengu Han'ın *arğuç*ları, bundan sonra, Hanoğullarını, yâni Balakhen'i, Tutar'ı, Kadağan'ı, Borakan'ı, Takudar'ı ve Khul'un oğlu Migan'ı dâvet ettiler. Hepsi bir araya toplandıktan sonra, *arğuç*lar, Mengu Han'ın emirlerini tebliğ ettiler. Hanoğluları, Hulagu'nun Han olacağını duyunca, kendilerinden dördü hiddetlendi ve Hulagu'ya itaat etmeyi reddetti. Takudar ve Borakan, Hulagu'ya itaat ettiler, fakat Balakha, Tutar, Kadağan ve Migan tabi' olmadılar. Mengu Han'ın *arguçları*, bu dört kişinin itaat etmediklerini ve Hulagu'ya karşı harb edeceklerini anlayınca, Balakha'yı, Tutar'ı ve Kadagan'ı *yasakh*'a maruz kılmak, yâni yay kirişi ile boğmak emrini verdiler. Çünkü âdetlerine göre hanlar bu suretle idam edilirdi. Onlar, Khul'un oğlu olup he. üz çocukluk yaşında bulunan Migan'ı tuttular ve Her ve Zaravand bölgeleri arasındaki denizde[3] hapsettiler.

1 Mogolcada «tamaçi» olan bu kelime ile suvari bir sınıf kastedilmektedir. (Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 439-442.)

2 Mogolca: «yarğuçi», Türkçe: «yargıç».

Mengu Han'ın *arğuç*ları, Ermeni ve Gürcü askerlerine ve keza Hulagu'nun askerlerine, onların askerlerini merhametsizce kılıçtan geçirmek emrini verdiler. Emir aynen infaz edildi. O kadar çok insan öldürüldü ki dağ ve ovalar Tatar cesedleriyle doldu. Fakat Nukhakaun[4] ve Ardamur[5] adlı iki reis, bunu önceden haber almış olduklarından, 12,000 atlı, taşıyabildikleri kadar servet, altın ve cins atlar alarak kaçtılar, Kur denilen nehri geçtiler ve hiç durmadan, kendi memleketlerine gittiler; orada, Sayin Han'ın kardeşi olan Berke'nin (metinde Berka)[6] yardımını te'min ettiler ve on sene müddetle yapmadıkları fenalık kalmadı[7].

3 Urmiye gölü.

4 Mogolcası: Noqai Kö'ün (bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 424).

5 Bu ad Türkçe olup Er-demir (demir adam) ın bozuk bir şeklidir.

6 Berke, Sayin han'ın yâni Batu'nun kardeşi idi.

7 Kiragos (s. 231-233), bu harbin 1261-1266 senelerinde olmak üzere beş yıl sürdüğünü hayli tafsilatla yazar. Aynı müellif, bu tafsilat meyanında, Hulagu ile Berke arasında zuhur eden husumetin, Mengü'nun hilafeti meselesinde Berke'nin Arıkbuğa'nın, Hulagu'nun da Kubilay'ın tarafını tuttuklarından ileri geldiğini ve Hulagu, Batu ve Berke'ye taraftar olup kendi yanında bulunan büyük reislerden Khul'u, Balaka'yı, Tutar'ı, Meğan'ı, Kadagan'ı ve diğerleri askerleriyle beraber merhametsizce kılıçtan geçirdiğini söyler.

Büyük bir *yasakh*'la gelmiş olan Mengu Han'ın *arğuçları*, Hulagu'yu büyük törenle Han ilân ettiler. Bir zaman için sulh ve asayiş hüküm sürdü, çünkü Hulagu Han çok hayırhâh bir zattı ve hıristiyanları, kiliseyi ve papazları severdi. Onun muhterem karısı Tovus khatun[8] da her cihetten hayırhâh olup fakir ve yoksullara karşı şefkatli idi ve Ermeni ve Süryanî hıristiyanları çok severdi. Kendisi, çadırdan yapılmış bir kilise ile çan ve birçok Ermeni ve Süryanî papazı dâima beraberinde bulundururdu[9].

Dindar Ermeni kıralı Hetum, Hulagu'nun Han tâyin edildiğini ve onun çok hayırhâh ve hıristiyan muhibbi bir zat olduğunu duyunca, birçok hediyeleri hamilen şarka gitti ve Hulagu Han'la görüştü. Han, Ermeni kıralını görünce onu çok sevdi ve taltif eyledi; kırallığının ve bilhassa memleketin kiliselerinin, ruhanîlerin ve bütün hıristiyanların serbestliğine[10] dâir tekrar bir ferman verdi; Ermeni kıralını, bu suretle büyük taltiflere mazhar kıldıktan sonra, kendi memleketine uğurladı. Diğer birçok kıral ve sultanlar da kıymetli hediyelerle ona itaat arz etmeye gittiler[11]. Hulagu Han o kadar kuvvetlendi ki atlılarının ve askerinin haddi ve sayısı yoktu. Kendisi aynı zamanda o kadar büyük bir servet sahibi oldu ki, altın ye gümüş nevinden bulunanlar ve sayısız at ve hayvan sürüleri şöyle dursun, mücevherat ve inci mıkdarı, nazarında denizde kum gibi idi.

Hulagu Han, Allah'ın, Hanlığı, büyüklüğü, muazzam bir piyade ve atlı orduyu ve her türlü serveti kendisine nasib eylediğini görünce, büyük meblağlar sarf ederek, Darn ovasında kendisine mahsus bir saray inşa edilmesini emretti. Vaktiyle büyük Ermeni kırallarının yâni Arşakunilerin yazlık yeri olan bu mevki Aladağ tesmiye edildi[12]. Hulagu Han çok akıllı, âlim bir insan ve

[8] Kiragos'da ve Vardan'da «Toğuz khatun». Bu adın mânası «tavus kuşu» olsa gerektir. (Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 428-30).

[9] Hulagu'nun hıristiyanlara karşı gösterdiği hüsnüniyet Vardan'ın 1264 senesinde onunla yaptığı mülâkatta bariz bır şekilde görülür (s. 155-59). Toğuz hatun'un hıristiyanlığı için keza bak: Vardan, 149; Kiragos, 223.

[10] Yâni, vergi muafiyetine.

[11] Vardan, yukarıda zikrettiğimiz mülâkatı esnasında, kıral Hetum'u, Gürcü kıralı David'i, Antakya prensi'ni ve «İran taraflarından gelmiş birçok sultanları» dahi orada gördüğünü yazar (s. 156)

[12] Eskiden Dorn veya Darin tesmiye edilen ve sonra Aladağ adı verilen bu mevki, Vangölü'nün şimalişarkîsinde bulunur. Raşideddin ve

âdil bir hâkimdi. Kendisi aynı zamanda çok kan akıttırdı fakat iyi ve hayırhâh insanları değil, yalnız fena adamları ve düşmanlarını öldürürdü; hıristiyan milletlerini müslümanlardan daha çok severdi. Hıristiyanları o kadar severdi ki Ermenilerin bir senelik vergisini 100,000 baş domuz olarak aldı. Bütün Tacik (müslüman) şehirlerine 200,000 domuz sevketti ve onların başına müslüman çobanlar tâyin etmek ve onları her hafta bir kalıp sabunla yıkamak emrini verdi. Aynı zamanda, domuzlara ottan başka her sabah ve akşam badem ve hurma yedirilmesini de emretti. Domuz eti yemeyen büyük küçük her müslümanın başı kesiliyordu. Bu, Ermeni ve Gürcü askerlerinin tavsiyesi üzerine yapılmıştır, çünkü Hulagu Han, muharebede gösterdikleri büyük kahramanlıklarından dolayı Ermeni ve Gürcü askerlerini çok seviyordu ve bu sebeple onlara *Bahadır* adını verdi, Ermeni ve Gürcü büyük prenslerinin güzel ve genç oğullarını seçerek onları *Kesiktoy*[13] yâni kılıç ve yaylı muhafız tâyin etti.

Hulagu, harabeleri i'mar ettirmeğe başladı. Her ma'mur köyün, küçüğünden bir, büyüğünden iki kişi olmak üzere, aile reisleri seçerek onları *Yam*[14] tâyin etti ve inşaat yapmak üzere harab yerlere gönderdi. Onlar, Tatar seyyahlara ekmek ve ayran vermekten başka hiçbir vergiye tâbi' değildiler. Hulagu Han, Hanlık makamını böyle nizam ve intizamla kurduktan sonra, kendisi büyük memnuniyet ve zevk ve safa içinde yaşadı.

Bu günlerde, Mengu Han tarafından, Muğal (Moğol) ırkına mensub bir adam geldi. Bu korkunç bir adamdı. Boyu çok uzun, omuzları geniş, boynu bir mandanınki gibi olup elleri ayı pençesine benzeyen ve günde bir koyun yiyen bu adam, Mengu Han'ın bir mektubu ile kıymetli bir hıl'at getirmişti. Mektubda

ğer Arab ve İran müellifleri Aladağ'a Muken ovası dahi derler. Alişan, *Büyük Ermenistan Topoğrafyası* adlı eserinde Hulagu'nun, Maraga gölü civarında bir astroloji kulesi ile diğer birçok büyük inşaat yaptırmış olduğunu dikkate şayan bulur.

Stepanos Orbelyan (*Sünik Tarihi*, c. II, s. 161), Aladağ'da inşa edilen saray için çam ağacı temin etmek üzere, Orbelyan prensi Sımbat'ın, Hulagu'nun emri ile Pasin'e gittiğini söyler.

[13] Mogolca «kesigtu» kelimesinin Ermenice transkripsiyonu olan bu kelimenin mânası «hassa muhafızı» dır. (Bak: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 115).

[14] Mogolcada bu kelimenin mânası «posta yedek atı» dır.

şöyle yazılı idi: «Kardeşim Hulagu Han, bu *boga*[15] yanınıza geliyor. Onu yere serecek başka bir *boga* çıkarsa hil'atı ona giydir. Şâyed benim *bogam* seninkini yere sererse o zaman hil'atı kendisine giydir ve büyük *elçi* ile bana gönder». Bunun üzerine, Hulagu Han bütün kumandanları çağırdı ve onlara: «Bu adamı yere serecek bir Tatar, Ermeni veya Gürcü tanır mısınız?», diye sordu. Onlar araştırmağa koyuldular fakat bir Tatar bulamadılar, çünkü o adamı her gören onun heybetli vücudundan ve korkunç manzarasından dehşete düşüyordu. O zaman, Ermeni ve Gürcü prensleri: «Biz bu işi halledebilecek bir adamı tanırız» dediler. Han onun derhal getirilmesini emretti fakat onlar dedikleri şahsın orada olmayıp kendi memleketinde bulunduğunu söylediler. Han, elçilere, adamı atla değil araba ile derhal getirmelerini emretti. Ermeni ve Gürcü prenslerinin söyledikleri bu adam, büyük Ardzruni hanedanından Amir Kurd'un torunu Sadun[16] idi. Kendisi uzun boylu, yakışıklı, çocukluğundan beri kuvvetli ve bu işde tecrübe görmüş, iyi yetişmişti, fakat Han'ın huzurunda kimse ile güreşmemişti.

Elçiler gidip Han'ın emrini söyleyince, Sadun tereddüde düştü. Çünkü evvela, Han'ın huzurunda hiç güreşmemişti, sanien rakibinin korkunç ve çok kuvvetli bir adam olduğunu duymuştu. Bunun üzerine, manastır keşişlerine kendisi için dua etmelerini rica etti, ve bizzat Gag'a, aziz vardapet Surp Mesrop tarafından takdis edilmiş olan ve derhal imdada yetişen Surp Sargis'e[17] gitti. Orada mukaddes Haç'a adak ve kurban takdim ettikten sonra elçilerle beraber Hulagu Han'ın nezdine vardı.

Hulagu Han, Sadun'u ve onun kuvvetli uzun boyunu görünce çok memnun oldu. İki *boga*'nın dokuz gün beraber kalmalarını ve onlara yemek olarak her gün birer koyun ve birer tulum şarab verilmesini emretti. Dokuz gün sonra, bütün reisleri huzura çağırdı ve iki *boga*'yı celbederek birbirleriyle güreşmek emrini verdi. Rakibler birbirine sarıldıkları vakit saat üç'tü. Saat altıya kadar birbirine sarılı kaldılar ve henüz kimse galib gelememişti. Fakat bu anda, Allah'ın inayetiyle kuvveti artan Sadun, Mengu

15 Veya «boğa», yâni pehlivan.
16 Sasun prensi. (Kiragos, s. 226).
17 Burada, Surp Sargis namına dikilmiş olan meşhur bir haç vardı ki hususiyle mahpusların ve esirlerin hamisi sayılırdı. (Kiragos, s. 134.)

Han'ın *boga*'sını, ânî bir darbe ile, Hulagu Han'ın huzurunda yere serdi. Sadun, Hulagu Han'ın çok gözüne girdi ve taltif edildi. Tatarların zamanında, hiçbir memlekette onun kadar muteber ve iltifat gören kuvvetli bir adam zuhur etmemişti. Hulagu Han, onun dokuz *günâha* kadar affedilmesine dâir bir *yarlıkh* yazılmasını emretti[18].

18 Kiragos (s. 226), Sadun'un Hulagu tarafından birinci pehlivan mevkiine yükseltilmiş olduğunu ve Sasun mıntakasının kendisine verildiğini söyler.

FASIL XIII

Hulagu Han'ın Haleb'e, Şam'a ve Kudüs'e karşı harpleri ve ölümü.

Bundan sonra, Han, askerinin onda ikisini toplamak emrini verdi. Kit Buğa'yı kumandan tayin etti ve Haleb ve Dımışk üzerine sevketti. Onlar gelip Haleb'i zaptettiler, merhametsizce katliâm icra eylediler, esirler aldılar ve büyük miktarda ganimet ele geçirdiler. Hulagu Han kendisi de gizlice suvarilerin arkasından gitti. Şamlılar, Haleb'in zaptedildiğini duyunca, şehirlerini kendi istekleriyle teslim ettiler ve şehrin anahtarını Hulagu Han'a verdiler [1].

Kudüs şehri ve Rabbimiz Hazret-ı İsa'nın mukaddes kabri, Sultan Salâhaddin zamanından beri Tacik'lerin (Müslümanların) elinde bulunuyordu. Bunu duyan Hulagu Han. Kudüs şehri üzerine yürüdü ve onu zaptetti. O bizzat Surp Harutiün (Kamame) kilisesine girdi ve Mukaddes Kabrın önünde secde etti. Sonra oraya asker bıraktı, kendisi de salimen şark memleketine döndü [2].

Tatar ordusunun kumandanı olan Kit Buğa ise, gururlanarak, Kudüs'den on günlük öteye kadar ilerledi. Fakat imansız Mısırlılar, Tatar ordusunun tedbirsiz bir vaziyette bulunduğunu duyunca, asker toplıyarak sayısız bir kuvvetle onların üzerine yürüdüler, birçoğunu kılıçtan geçirdiler, birçoğunu esir ettiler, kalanların birçoğunu da firara mecbur bıraktılar ve Kudüs'ü, Haleb'i ve Dımışk'ı geri aldılar. Bu, Frank suvarilerinin yardımiyle

[1] Vardan'a nazaran (s. 151) 1259 senesinde.

[2] Hulagu'nun Kudüs'e gitmiş olduğu doğru değildir. Hetum (Heython), Hulagu'nun Kudüs üzerine yürümeğe hazırlandığı sırada kardeşi olan Kaan'ın ölümü haberi aldığını ve Kitbuğa'yı Suriye'yi muhafaza ve Kudüs'ü zaptetmeğe memur ettikten sonra şark'a avdet ettiğini söyler. (*Ayni eser*, s. 48).

olmuştur; çünkü onlar Tatarlarla henüz dost olmamışlardı. Vaka işte bu suretle ceryan etmiştir [3].

O günlerde bir kuyruklu yıldız göründü. Yıldız, ilk defa, Kamış bayramı yortusuna tesadüf eden Cumaertesi gününün sabahı muşahede edildi ve kuyruğu ve huzmeleri günden güne büyüdü. Yıldız önce sabah görünmüştü; sonra da azar azar gecikerek öğle vaktinde doğmaya başladı. Gün geçtikçe, yıldız akşamları saat onbirde doğuyordu. Bu esnada yıldızın kuyruk huzmeleri şarktan başlıyarak dünyanın ortasına kadar uzanıyordu. Huzmeler o kadar çoğaldı ki bütün memleket dehşete düştü; çünkü dünyada böyle hayret edilecek bir şey o zamana kadar görülmemişti. Yıldız, şuaları genişlemek ve yayılmak üzere, kış aylarının başlangıcına kadar bu vaziyette kaldı. Sonra, tedricen büyüdüğü gibi, günden güne küçüldü ve nihayet kuyruk huzmeleri kısala kısala gözden kayboldu.

Hulagu Han bunu görünce, yıldızın doğmasının kendisiyle alâkadar olduğunu anladı. Yere kapanarak Allah'a secde etti; yıldız huzmeleri eksilmeğe başlayınca çok korkmuştu. Bütün memleket, huzmelerin Hulagu Han'ın atının fetih için kat'ettiği mesafe kadar uzadıktan sonra kaybolduğunu anlamıştı. Hulagu Han bir sene daha yaşadıktan sonra, otuz oğlunu halef bırakarak bu dünyadan göç etti [4]. Hulagu Han'ın öldüğü aynı senenin içinde onun hayırhâh karısı Dovus Khatun da öldü. Bütün hıristiyanlar onların ölümünden dolayı büyük keder duydular [5].

[3] Vardan'a (s. 152) ve Kiragos'a (s. 228) nazaran 1260 senesinde. Vardan, Kitbuğa'nın ordusunun firar eden askerlerinin Ermeni kıralı Hetum'un yanına gittiklerini, kıralın da onlara at, erzak vererek bu Tatar ve Hıristiyan askerlerini kendi hükümdarlarına iade ettiğini yazar.

[4] Vardan (s. 160), Hulagu'nun eceli ile değil, bir suikasda kurban olarak öldürüldüğüne dâir bir şaiya çıktığını şu suretle anlatır: «O, kendisinin ölmemesi için değil, düşman eliyle öldürülmemesi için duâ etmemizi bizden rica etmişti. Böyle olup olmadığı yalnız Allah bilir, zira önce onun zehirlenmiş olduğu söylendi fakat sonra bu rivayet örtbas edildi».

Stepanos Orbelyan ise (*Sünik Tarihi*, Paris, 1859; c. II, s. 165). Hulagu'nun ve karısı «Donguz» Khatun'un Khoça Sahib tarafından zehirlenmiş olduklarını yazar.

[5] Kiragos'a nazaran (s. 234) Hulagu ve karısı «Dovuz» Hatun 1265 senesinde ölmüşlerdir. Vardan (s. 161), Hulagu'nun ölümü tarihini aynı senede göstererek «Doğuz» hatun'un da üç ay sonra öldüğünü söyler.

FASIL XIV

Ermeni kıralı Hetum'un babası Kostantin'in ölümü. Hulagu'ya oğlu Abaka halef olur. Ermeni katolikosu Der Kostantin'in ölümü. Mısır sultanı Fındukhtar'ın (Baybars) Hetum'a taarruzu. Kıralın oğlu Levon'un esareti. Oğullarının gaybubeti üzerine Hetum'un duyduğu ıstırab.

Bu günlerde, Ermeni kıralının babası Baron Kostantin, çok ihtiyar bir yaşda ve günleri doldurmuş olduğu halde vefat etti. Dindar kıral Hetum ile diğer bütün oğulları ve Ermeni memleketi büyük yas içine düştüler. Çünkü Ermeni memleketinin imarının ve Hazret-ı İsa tarafından taç giymiş Hetum'un krallığının kurulmasının amili Baron Konstantin olmuştu. Bundan dolayı, kıral Hetum, Baron babasını büyük ve parlak merasimle defneyledi. Hazret-ı İsa ruhunu takdis etsin ve onu cennette aziz prensler safına ilhak eylesin.

Hulagu'nun ölümünden bir sene sonra büyük *khurultay* toplandı ve Hulagu'nun büyük oğlu Abaka, (metinde Abağa)[1] Han tâyin edildi[2]. Abaka, otuz kardeşi içinde en sevimlisi ve yakışıklısı idi. Onun Hanlığı zamanında memleket her cihetten refah içinde bulunuyordu.

Aynı günlerde, aziz ve afif Ermeni patriği Der Kostantin, iyi bir nam kazanmış ve çok yaşlı olduğu halde vefat etti. Hazret-ı

[1] İran'da 1265-1282 senelerinde hakimiyet süren bu ilhan'ın adı tam bir transkripsiyonla doğru olarak yazılıdır. Aynı ad, Vardan'da (s. 161) Abağa, Kiragos'da (s. 379) Abağan ve Aba Ğan (382) şekillerinde yazılmıştır. Abağa, Mogol dilinde «amca» demektir. (Bak: Cleaves, *aynı makale*, s. 408.)

[2] Vardan (s. 161), Doğuz hatun'un kendisine haber gönderip, Hulagu'nun, büyük oğlu Abağa'nın halef olmasını vasiyet ettiğini bildirmiş ve nasıl hareket edilmesini sormuş olduğunu, kendisinin de vasiyeti aynen yerine getirip büyük oğlunun halef yapılmasının lâzım geldiğini bildirdiğini söyler.

duâsı berekâtiyle, kendisine inananlara sulh ve salâh ihsan etsin; onun doğru inanca ve kilise nizamlarına riayet eden ruhunu «Ey iyi ve sadık kulum, gel, efendinin ebedî hayatının sururuna iştirâk et» diyerek kendi Kilisesinin aziz patrikleri safına ilhak eylesin.

Âlimin: «Hayır ve hayır işleyenler eksildikçe fenalık selleri basar» sözü işte şimdi bizim için iddiâ olundu. Zira, merhametsiz Mısır sultanı, büyük bir ordu ile Dımışk'a geldi ve oradan Ermeni kıralına elçiler göndererek *sınıra* dâir bâzı taleblerde bulundu[3]. Fakat Ermeni kıralı bunu reddediyor ve Sultanı köle diye tahkir ediyordu. Bunun sebebi şu idi: Tatarlar Bağdad'ı zaptettikleri sırada, Mısır sultanının iki kölesi orada bulunuyordu. Bunlardan birisinin adı Fındukhtar[4], diğerininki Sığur[5] idi. Bunlar, Tatarların Bağdad'ı zaptettiklerini duyunca, birer ata binerek, Mısır'a gitmek üzere kaçtılar. Tatarlar onları görerek dört nalla takib ettiler. Fındukhtar sakallı idi ve atı da *meşum* bir şeydi. Sığur ise henüz bir çocuktu ve iyi bir ata binmişti. Onlar, Tatarların yetişerek ikisini de tutacaklarını anlayınca, Sığur arab atından inip onu Fındukhtar'a verdi, kendisi de kötü ata binerek: «Sen iyi atın üzerine atla ve kaç. Ben bir çocuğum, beni tutsalar öldürmeyip esir edeceklerdir. Eline fırsat geçince fidye verip beni kurtar», dedi. Tatarlar yetişip Sığur'u tuttular ve götürdüler; fakat Fındukhtar'ı tutamadılar, çünkü o küheylanı sayesinde kaçabildi ve Mısır'a gitti[6]. Mısır'a gittiği zamanda memleketin sultanı öldü ve Fındukhtar sultan oldu. Bunu duyan Ermeni kıralı, Baron babası'nın sağ olmasına ve prenslerinin ittifakına güvenerek, ona hakaret ediyor, köle diyor ve onunla sulh içinde geçinmek istemiyordu.

[3] Vardan (s. 162), Mısır sultanı'nın, Hetum'dan, Mogolların yardımiyle zaptettiği kaleleri geri istemiş olduğunu yazar.

Hetum (Haython), Hulagu'nun, Haleb'i ve Dımışk'ı zaptettikten sonra ganimetin büyük bir kısmını ve Kilikya'nın yakınlarında bulunan birçok kaleleri ermeni kıralına vermiş olduğunu, kıralın da bunları tahkim ettiğini yazar. (*ayn. esr.*, s. 48).

[4] Baybars I. Bundukdari (1260-1277). Bu meşhur Mısır sultanının hayatı ve icraatına dâir bk: Fuad Köprülü, *Baybars I.* «İslâm Ansiklopedisi».

[5] Sunkur.—Şemsettin Sunkur el-Akşar.

[6] Baybars'ın Bağdad'dan kaçışına dâir olan bu hikâye diğer hiçbir kaynakta görülmemiştir.

Ermeni kıralının beslediği fikirleri anlayan Sultan, Mari[6] yoluyla Ermeni memleketi üzerine büyük bir suvari kuvveti sevketti. Kendisi de gidip Kharkhe'de[7] karargâh kurdu. O, askerlerine, memlekete girebildikleri takdirde hıristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirmek, kiliseleri yakmak, şehir ve köyleri tahrib etmek ve onbeş gün memlekette kalarak hıristiyan kadın ve çocukları esir eylemek emrini verdi. Onlar bu emri aynen infaz ettiler.

Ermeni kıralı, *Türklerin* kendi memleketine karşı yürüdüklerini duyunca, askerlerini toplayarak veliahd oğulları Baron Levon ile Toros'un kumandasına verdi, kendisi de bir mıkdar askerle Ablıstin ve Kakson[8] arasına gelmiş olan Tatarların yanına gitti. O, kendi askerleri arasında çıkan ittifaksızlıktan haberi olmadığı için günlerce orada kaldı ve Tatar reislerini kendisine yardıma gelmeğe ikna ettikten sonra, onlardan iki gün evvel avdet etti. Kıral, geri gelince, Türklerin gelmiş, kendi ittifaksız askerlerinin de yenilip, veliahd oğullarını düşmanın eline vererek kendi müstâhkem mevkilerine iltica etmiş olduklarını gördü. Düşman, muharebede kıralın güzel oğlu Baron Toros'u atın üzerinden düşürerek öldürmüş, Baron Levon'u da tutup esir olarak Mısır'a götürmüştü.

Çok akıllı bir zat olan kıral Hetum bunları görünce, ânî darbenin tesiri altında, yüreği bu son derece büyük kedere dayanamadı ve ye'se düştü. Kıral kendini tutamıyordu. Nihayet, mukaddes ve pek meşhur Akantz manastırına[9] gelerek, Türkler memleketten gidinceye kadar birkaç gün burada kaldı ve kardeş rahiblerin arasında bir az teselli buldu. Türk askerleri, Sultan'ın bütün emirlerini infaz ettiler, Ermeni kırallarının payıtahtı olan Sis şehrini yaktılar, Sis'in ortasında bulunan güzel ve büyük kiliseye neft dökerek ateşe verdiler, kıral kabirlerini tahrib

6 Kilikya ve Suriye arasında bulunan ve Ebulfeda'nın دربند المرى olarak kaydettiği geçid. Eski âdı Pylae Amanides idi.

7 Müellifin Kharkhe dediği yer, Arapçada malûm الكرك olsa gerektir.

8 Ceyhan'ın iki küçük kolları olan Elbistan ve Göksü çayları.

9 Müellifimizin mensub bulunduğu Akantz vəya Akneri-Vank manastırı, Partsrabert kalesinin eteğinde bulunurdu. Kilikya kıralı Leon I tarafından kurulmuş olan bu manastır, din ve kültür bakımından mühim bir merkez ve kıral ve prens gibi yüksek şahsiyetlerin bir ziyaretgâhı idi. Birçok mühim zevat meyanında, Sis'de defnedilmiş olan kıral Leon'un yüreği de oraya gömülmüştü. (Bak: Kiragos, s. 94.)

ettiler, şehir ve köylerdeki hıristiyan halkının birçoğunu kılıçtan geçirdiler, birçoğunu da esir aldılar[10].

Birkaç gün sonra, Türk askerleri, Ermeni memleketini yarı harabe halinde bırakarak, büyük ganimetlerle memleketlerine döndüler. Baron Lavon'u esir edenler, onun hakikaten kıralın oğlu olduğunu anlayınca, büyük bir sevinçle Sultan'a götürdüler. Sultan onu görmekle memnun oldu, fakat Baron Toros'un öldürülmüş olmasına çok üzüldü. Onu öldürenlere kızdı, fakat onlar: «Kıralın oğlu olduğunu bilmiyorduk. O bizden birçok kişiyi öldürdüğü ve çoğunu da yaraladığı için, büyük bir gayret sarfederek kendisini öldürdük», dediler.

Sonra, Sultan, Levon'a hitaben: «Baban bana köle diyor ve sulh yapmıyordu. Şimdi, köle ben miyim, sen misin?», dedi. Sultan kıralın oğluna mağrurane daha bir çok sözler söyledi, ve sonra onu taltif etti, sevgi gösterdi ve teselli edici sözler sarfederek hiçbir şeyden korkmaksızın müsterih olarak bir müddet beklemesini, çünkü kendisini kıral olan babasına iade edeceğini söyledi. Sultan Fıntukhtar bu sözlerden sonra Baron Levon'u Mısır'a gönderdi.

Dindar kıral Hetum ise, hilekâr ve ittifaksız prenslere karşı, bütün bu felâketlere bir zaman hiç ehemmiyet vermiyor gibi göründü. O, onların hüsnüniyetini tatlılıkla kazandı. Kıralın diğer küçük oğul ve kızları vardı[11]. O, prenslerin hüsnüniyetini tatlılıkla elde etmek ve onların suiniyetlerini anlamak maksadiyle, bu çocukları ile gûya müteselli oluyormuş gibi davranıyordu. Prenslerden herhangi biri, oğullarının gaybubeti hakkında bir mektub yazdığı zamân mektubu siyaha sarılmış olduğu halde kırala gönderirdi. Kıral ise, ona cevaben yazdığı mektubu kırmızı ile bağlar

10 Vardan (s. 162-163), 1266 senesinin sonbaharında Memlukların Kilikya'ya yaptıkları taarruzu hikâye ederek, onların, başlarında Sim el-Maut adlı bir kumandanları olduğu halde payitaht Sis şehrini tahrib ettiklerini, yer altında saklı bulunan kıral hazinesini bulup musadere eylediklerini ve Adana şehrine kadar tahribat icra eyledikten ve kıralın oğullarından Toros'u öldürdükten, Levon'u da esir ettikten sonra, Tatar askerinin yetişmekte olduğunu duyunca, ganimeti alarak, beraberlerindeki 40,000 esirle birlikte geri çekildiklerini yazar.

11 Rahib Vahram'a nazaran (s. 220), Kıral Hetum'un Leon ve Toros'dan başka, küçük yaşta ölmüş Ruben adlı diğer bir oğlundan maada beş kızı vardı.

ve öylece gönderirdi. Kıral bu hareketi zahiren yapıyordu. Yüreğini yakan ateşi bir kendisi bir de Allah biliyordu. Çünkü, ne akşam, ne sabah ve ne de yemek esnasında o güzel, o çiçek gibi tâze oğullarını artık karşısında görmüyordu. Güzel evlâdlarının başlarına gelen teselli kabul etmez felâket aklından bir türlü çıkmıyordu. Zalim bir düşman kılıcı ile katledilen Toros'un güzel yüzü ve mütenasib endamı onun gözleri önünden gitmiyordu. Levon'un, yabancılar arasında korku ve azab içinde geçirmekte olduğu esaret hayatını düşünüyordu.

Dindar Ermeni kıralı, bunları düşünerek sönmez bir ateşle yanıyordu, görmediği evlâdlarının sevdası içini kavuruyordu. Teselli bulamayan kıral, yürek acısından kendini yerlere vuruyordu, fakat kıskanç ve katil prenslerin, kırallarının kederine gülerek sevinmelerine meydan vermemek için bunu gizli olarak yapıyordu. Bu vakia yazın son ayında, Uruc-ı Meryem yortusunda vuku'bulmuştur.

Kıral Hetum, aziz Havariyun Yortusuna kadar, yüreğinin ateşine sabırla dayandı ve kendisini korkusuz prenslerinden gizledi. Sonra, su taktisi âyini bahanesiyle, uzak ve yakın bütün prenslerin Misis şehrine dâvet edilmesini emretti. Kendi hâkimiyeti altında bulunan bütün prensler Misis şehrinde toplandılar. Kıral, cümle prenslerin geldiğini öğrendikten sonra, onları huzuruna çağırdı. Onlar hepsi gelip oturduktan sonra, kıral, adamlarına: «Gelmiyenler var, onları da çağırın» emrini verdi. Onlar: «Aziz kıral, hepsi burada huzurda bulunmaktadırlar», dediler. Fakat kıral, eksik prensleri ve baronları çağırmak hususunda ısrar ediyordu. Onlar, kıralın ne kasd ettiğini anlamıyorlardı. Bunun üzerine, prensler, kırala hitaben: «Emir ve dâvet buyurduklarınız noksansız olarak hepsi hazırdır», dediler.

O zaman, kıral, hiddetli bir hareketle sağa sola baktı ve sonra, gözleri yaşla dolu olduğu halde, kısık bir sesle: «Hepsi buradalar ise, Levon ve Toros nerededirler?», dedi. Bunun üzerine, prensler, büyük bir ye'se kapılarak elleriyle başlarına vurdular ah-u figan ettiler. Prensler kıralın, biri yabancıların içinde esaret çeken, diğeri de düşman kılıcı ile katledilen güzel oğullarını hatırladılar. Acı acı ağlayan prenslerden başka, papazlar ve vardapetler de gözyaşı dökerek peygamber Ermiya'nın: «Keşki başım kaynak ve gözlerim pınar olaydı ki gece gündüz kavminin telef

olmasına ağlaya idim» mersiyesini okudular. Vardapet, papaz ve prensler ağlaşıyorlardı. İçlerinde onları teselli edecek kimse bulunmadığı için, hepsi bu derin matemin altında ezilmiş ve yürekleri kırılmış bir halde bulunuyorlardı.

Yüksek ruhlu ve âlicenab kıral Hetum, kırık ve kederli yüreğini kendi kendine teskin eyledi ve prenslere, papazlara ve vardapetlere teselli sözleri söyleyerek: «Prenslerim, vardapetlerim ve papazlarım, malûmunuz olduğu veçhile, Vardan muharebesi [11], hıristiyanlık uğruna yapılmış, o kadar asker hıristiyanlık uğruna şehid düşmüş ve semavî taca mazhar olmuştur. Benim oğlum Toros da onlar gibi hıristiyanlık uğruna harb etti ve öldü. O, aziz Vardan kafilesine karışmış ve kendisini aynı taca lâyık kılmıştır. Onun için artık ağlamayın, bilâkis ona rahmet okuyun, çünkü Hazret-ı İsa onu sevmiş ve mukaddes taca mazhar eylemiştir. O kendi kanını şehitlerin kanına katmış ve bu suretle onlarla beraber cennete nâil olmuştur. Büyük oğlum Levon ise, Mısır'da yabancıların içinde esir bulunuyor. Benim için Levon'un esir edilmesi ve Toros'un da hıristiyanlık uğruna öldürülmüş olması, bütün memleketin, kanınızın ve vicdanınızın hâkimi olmaktan müreccahdır. Zira, bu böyle olmasaydı, Ermeni memleketinin başına neler geleceğini anlıyamıyacaktınız», dedi. Kıral daha bir çok teselli sözleri söyleyerek yeis içinde ağlıyan prensleri teskin eyledi. Böylelikle, kırala karşı hüsnüniyetli ve dost olan prensler ve Noel yortusu münasebetiyle kıralın nezdinde toplanmış bulunan papazlar, vardapetler ve piskoposlar, kıralın oğulları için tuttukları matemde bizzat kıral tarafından teselli edilmiş oldular. Onlar kendileri de birçok teselli sözleri ile kıralın yüreğini teskin ettiler. Sonra, Noel yortusunu memnuniyetle birlikte tes'id eylediler.

Fakat kıral, Mısır'da esarette bulunan oğlu Levon için inlemekten ve içini çekmekten geri duramıyordu. Onu kurtarmak için bir çare arıyor ve bir türlü bulamıyordu. Kıral, bundan dolayı, prensleri tekrar yanına dâvet etti ve onlara, oğlu Levon'un ne suretle kurtarılabileceğini sordu. Prensler, gaflet içinde olduklarından, kıralı kabahatli gördüler ve: «Şih'in [12] bize ne faydası

[11] 451 senesinde, Vardan Mamikonyan'ın kumandası altında İran'a karşı yapılan dinî harb kasd edilmiştir.

[12] Şih veya Şeh, kıral Hetum'un ve Mısır sultanlığı topraklarının hu-

vardı ki sen onun için oğullarını kaybettin, bizi de vicdan azabına mâruz bıraktın? Biz âleme alay mevzuu ve dillere destan olmaktansa, o köyü feda etseydik daha iyi olmaz mıydı?», dediler. Fakat kıral, prenslere, bu boş lâfları bırakıp, Abaka Han'ın nezdinde bulunan Ermeni prenslerinin kendisine gizlice gönderdikleri malûmatı dinlemelerini söyledi. O günlerde, Arab emirleri Han'ın müşaviri ve *bitikçi*leri bulunuyorlardı. Onlar, Mısırlılara gizlice dost, Ermeni kıralına ve bütün hıristiyanlara karşı da kötü niyetli idiler. Han'ın müşavirleri olan bu Arab emirleri, Mısır sultanına gizlice mektub göndererek: «Ermeni kıralından sulhan bir köy kopar. Bu, kendisinin ve memleketinin mahvolmasına kâfi sebeb olacaktır. Biz Han'ı Ermeni kıralına karşı tahrik etmeye gayret eder ve suvarileri gönderip hepsini kılıçtan geçirmesini tavsiye ederiz», demişlerdir.

Fakat dindar Ermeni kıralı, memleketin dostları olan şarktaki Ermeni prenslerinin gizli mektubları sayesinde bütün bunlardan haberdar olmuştu. Ermeni prensleri, dindar kıral Hetum'a, oğulları ve memleketi için yazdıkları ta'ziye mektublarında şunu söylemişlerdir: «Aziz kıral, işittiğimize göre, kırallığın ortadan kaldırılmış, memleketin harabeye çevrilmiş ve hıristiyanların kılıçtan geçirilmiş olmaktansa, bir oğlunun hıristiyanlık uğruna ölmüş, diğerinin de esir edilmiş bulunması senin için daha iyi olmuştur. Zira bu Arablar, Han'a her gün, Ermeni kıralı ve Mısır sultanı söz ve emelde müttefikdirler diyorlardı, biz Ermeni prensler ise Han'a yemin ederek, Arabların yalan söylediklerini, onlara kulak asmamasını söylüyorduk. Şimdi, Araplar olan biteni duyunca mahçub oldular ve Han'ın yüreği sana karşı salâh buldu. Maâz-Allah gaflet içine düşerek onlara istedikleri Şen köyü şöyle dursun, boş bir ev bile vermiş olsaydın, kırallığın kâmilen mahvolacak, biz de mahçub kalacaktık.»

Prensler, bütün bunları kıralın ağzından duyunca hayret içinde kaldılar ve olan bitenin sebeblerini bilmedikleri için kıraldan af dilediler.

dudunda bulunan ve Arab müelliflerince Şih el Hadid (شيح الحديد) denilen bir kale idi ki Baybars bunu kıral Hetum'dan taleb ediyordu.

Alişan (*Sisuan*, Venedik, 1885, s. 427), kilikya Tarihine ait anonim bir metne göre, Şih'in harab bir mevki olduğunu ve Mısır sultanının kırala müracaatla: «Bu mevkii, gerek bizim ve gerek sizin menfaatına ticarî bir merkez yapmam için iade et demiş fakat kıral bu teklifi kabul etmemiştir» der.

FASIL XV

Hetum'un Baybars'la müzakerede bulunduğu. Ermeni katolikosu Der Hagop. Levon'un esaretten dönüşü. Hetum'un bundan duyduğu sevinç, tahttan feragatı, dünya işlerinden çekilmesi ve ölümü. Gürcüstan kıralı David'in ölümü.

Ermeni kıralı, prenslerle yaptığı istişareden sonra, oğlu Levon'dan haber almak, Sultan'ın niyetini anlamak ve oğlunu kurtarmak için ne gibi bir fidye vermek lâzım geldiğini öğrenmek üzere, Mısır Sultanı'na elçiler gönderdi. Mısır Sultanı Fıntukhtar, iyi yürekli ve alçak gönüllü bir zattı. O, veliahd Levon'a karşı iyi muamele etmiş ve gerek iaşe gerek diğer hususlarda ona itina göstermişti. Sultan, elçilerin geldiğini duyunca çok memnun oldu ve: «Levon kendi babasına ve kırallığına iade edilecektir. Benim, Tatarların yanında esir bulunan aziz bir arkadaşım vardır. Siz onu Tatarlardan isteyin, onlar sizi reddetmezler. Adı Sığur'dır. Onu getirin ve Levon'u alıp götürün», dedi.

Ermeni kıralı bunu elçilerden duyunca, derhal birçok hediye ve diğer kıymetli şeylerle şarka Abaka Han'ın yanına gitti ve Mısırlıların kendisine ve memleketine bütün yaptıklarını anlattı. Kendisi esir bulunan Sığur'a dâir Sultan'ın talebini söyledi, fakat onu derhal alamadı. Kıral avdet ettikten sonra yeğenini gönderdi ki bu, Allah'ın yardımiyle gidip esir Sığur'u memleketimize getirdi.

Bu günlerde, Mısır Sultanı Antak (Antakya) şehri üzerine yürüdü. O, Antakya'yı zaptederek[1] temelinden yıktırdı ve katliâm etti. Bu seferde yapılan zülmü tasvir etmek imkân haricindedir.

Kıral, Sultan'a haber göndererek Sığur'un getirildiğini bildirince Sultan son derece memnun oldu ve Levon'u birçok hediyelerle

[1] Mısırlılar, Antakya'yı Bohemond VI'un elinden 1268 senesinde almışlardır.

beraber geri gönderdi[2]. Bunlar (Ermeniler) de Sığur'u birçok hediye ile beraber iade ettiler[3]. Baron Levon avdet edince, kıral ile memleket prensleri, ruhanîleri ve bütün hıristiyan halkı son derece sevindiler.

Büyük Ermeni patriğinin ölümünden sonra, Ermeni memleketi bir sene patriksiz kalmıştı, çünkü kıral, oğullarının derdine düşmüştü. Bu iş kıralın iştiraki olmadan halledilemezdi. Bundan dolayı, prensler, vardapetler ve piskoposlar, kırala müracaatla Ermeni memleketinin patriksiz ve katolikossuz kalmasının muafık olmayacağını söylediler. Bunun üzerine, kıral, piskoposların, papazların ve vardapetlerin iştirakiyle büyük bir meclis aktetmeye mecbur oldu ve aralarından birini seçti. Tam istediği gibi âlim, faziletli, alçak gönüllü ve mükemmel bir vardapet olan Hagop adlı bir zat buldu ve onu büyük merasimle katolikos olarak taktis ettirip Surp Grigor Lusavoriç'in tahtına oturttu[4]. Hazret-ı İsa onu, Ekanim-ı Selâse'ye tapan milletleri uzun seneler idare etmek üzere aziz ve afif ve doğru inanç içinde hıfz eylesin.

Esaretten kurtulan Baron Levon avdet edince, dindar ve aziz kıral Hetum derhal kendisini karşılamağa gitti; bütün kırallık haklarını oğlu Baron Levon'a tevdi etti, kendisi de çok sevdiği manastır hayatına çekildi. Fakat birkaç gün sonra, onun vücudunda bir yara peyda oldu ki çok ıstırab veriyordu. Vaktini dâima oruç ve duâ ile geçiren kıral, nihayet, ruhanîler silkine girdi ve Makar adını aldı. Az bir zaman sonra da, Hazret-ı İsa tarafından taç giymiş dindar ve aziz kıral Hetum Allaha kavuştu[5]. Onu büyük merasimle ve ta'zimlerle, Dırazark[6] denilen meşhur

[2] Kumandan Sımbat'a nazaran (*Vekayiname*, s. 125), Leon 1268 senesinde esaretten dönmüştür.

[3] Ebulfarac'a nazaran, Baybars ve Hetum arasındaki muahede 1267 senesinde Antakya'da aktedilmiştir. Muahedenin ahkâmına göre, Şemsettin Sunkur el-Akşar'ın iadesinden başka, Behesni, Derbasak, (دربساك latincede Trapassa), Marzaban, Raban, Erkub ve Şih el Hadid kaleleri dahi Baybars'a verilmiştir.

Hetum (Haython) da (*aynı eser* s. 52), kıralın, Hulagu zamanından beri elinde bulunan Haleb'i, Darbasak kalesini iade etmiş, diğer iki kaleyi de Sultanın talebi üzerine yıktırmış olduğunu yazar.

[4] Katolikos Hagop I. (1268-1286).

[5] 1269 veya 1270 senesinde.

[6] Kilikya kırallarının mezarlarının bulunduğu bu meşhur manastır, Tarsus'un şimalişarkîsinde bulunurdu.

manastıra defnettiler. Cenab-ı hak, ruhunu âziz kırallarla beraber ta'ziz ve aynı taç ile tetviç etsin, ve onu, azizlerin mekânı olan samavî meskenlere nail eylesin.

Dindar Ermeni kıralının ölümünden sonra, zannımca aynı ayın içinde, Gürcüstan kıralı David de öldü. İki kıral, sağlıklarında çok sevilmiş ve güzellikleriyle tanınmış zatlardı. Onlar, semavî kıralımız Hazret-ı İsa'nın huzurunda dahi böyle olsunlar.

FASIL XVI

Tagudar'ın yaptığı zulüm ve tahribat. Onun, Abaka Han'ın emriyle hapsedilmesi.

Yukarıda bahsettiğimiz veçhile, yedi Hanoğlundan dördü öldürüldü, ikisi itaat etti, biri de Tuzludeniz'de hapsedildi. İtaat edenlerden biri, ki bunun adı Tağudar'dı (Neküder)[1], atlılarının çoğalması ve servetinin büyümesi sayesinde çok kuvvetlendi. Onun hazinesi ve *mal*'ı, sayısız beygir ve hayvan sürüleri hâriç olmak üzere, üçyüz deve ve yüzelli araba ile taşınıyordu. Namlı ve şiddetli muharibler olan atlılarının sayısı da 40,000 idi. Bunlar, geceleyin yolları keserek şekavet ediyorlar ve şehirler arasında seyahat eden kervanları soyarak her şeyi gaspediyorlardı; aynı zamanda, küçük köyleri gece baskınına uğratıp bütün eşya ve hayvanları götürüyorlar, insanları da merhametsizce okla vuruyorladı; keza, manastırlara giriyorlar ve âyin icra etmekte olan papazları başaşağı asarak burunlarını tuzla karışık kurumla tıkıyorlar ve: «Bize deniz kadar şarab, dağ kadar da et getirin» diye emirler veriyorlardı; diğer birçok yerlerde de aynı şeyi yaparak, şarabı olmayan biçare papazları tazyik ediyorlar ve ağızlarına zorla köpek kuyruğunu tıkıyorlardı[2]; papazlardan, ya kendilerine içmek ve götürmek için çok mıktarda şarab vermelerini istiyorlar veya, söylediğimiz veçhile onları köpek kuyruğu ısırmağa mecbur ediyorlardı.

Şarktaki manastırlar, o kanunsuz reisin yüzünden bu suretle ıstırab içinde bulunuyordu. Bunu haber alan Ermeni ve Gürcü prensleri, hep beraber Abaka Han'ın nezdine gittiler, kılıçlarını

[1] Raşideddin'de *(Tarih-i Mubarek-i Gazanî)*, Nikudar, yâni Neküder («köle») olarak yazılı olan bu adın Ermeni yazılarında Tagudar şeklinde geçmesi, Arabça imlâsının ت ve ن harfleri arasında bulunan ufak nokta farkından ileri gelmiş olsa gerektir. (Cleaves, *aynı makale*, s. 427).

[2] Köpek kuyruğunu ağzına almak, Tatarların bir yemin tarzı idi.

onun önüne attılar ve: «Ya Neküder'i atlılariyle beraber elimize ver, veya, kiliselerimize ve ruhanîlerimize yapılan bu hakaretleri görmemek için bizi huzurunda öldürt», dediler. Diğer Tatar askerleri de şikâyet ederek: «Neküder'in askerleri bizi de tutup dövüyorlar ve atlarımızı gasbediyorlar», dediler. Han kendisi de Ermeni ve Gürcü prenslerinin ve diğer Tatar reislerinin önünde şikâyette bulunarak: «Neküder kuvvet ve servet sahibi olunca bizi dinlemiyor ve *yasakh*ımıza itaat etmiyor. O yaptığı *yasakhsız* hareketleriyle memleketi kendi atlılariyle tahrib etmek istiyor» dedi.

Sonra, Abaka Han, yukarıda zikrettiğimiz veçhile «altın sütun» tesmiye edilen Siremün'a, 100,000 Tatar suvarisinin başına geçmesini emretti ve kendi *nişanını*[3] da onun eline verdi. Han, aynı zamanda, Ermeni ve Gürcü askerlerine de bütün kuvvetleriyle Neküder'in üzerine yürüyerek onun askerlerini merhametsizce kılıçtan geçirmek, her şeyini müsadere etmek, Neküder'i de sağ olarak tutup kendisine getirmek emrini verdi. Ermeni ve Gürcü askerleri bunu duyunca, memleketlerinin, Neküder'in sebebiyet verdiği ıstırablardan kurtulacağından dolayı çok memnun oldular. Onlar cesaretle harbe hazırlandılar. Hıristiyanları çok seven Çarma Han'ın oğlu Siremün de, Han'ın *nişanını* hâmilen 100,000 atlı alarak anien Neküder'in üzerine geldi, onun atlılarını merhametsizce kılıçtan geçirdi, servetini kâmilen müsadere etti, kendisini de tutup 700 adamla beraber Han'ın yanına götürdü[4]. Han onu görünce istihza etti, kendisine bir kadın ve ucu kırık bir bıçak verdi ve onu yüz muhafızla beraber, Her ve Zarvand bölgelerinin arasında bulunan Tuzludeniz'in ortasına gönderdi. Peygamber'in: «Adam, hürmet ve itibar içinde idi fakat kendisi bunu anlamadı» sözü bu suretle yerine gelmiş oldu.

[3] Yâni, mühürü.

[4] Neküder, Siremün Noyan tarafından 1269 senesinin Ekim-Kasım ayında esir edilmiştir.

F A S I L XVII

Levon, Abaka Han'ın rızasiyle babasına halef olur. Levon'un, hain prenslere karşı hareket tarzı. Büyük Nerses'in mukaddes bakıyesinin tecelli etmesi.

Ermeni kıralının oğlu Baron Levon, Abaka Han'ın huzuruna gitti ve kıralın ölümünü ona bildirdi. Levon, Han'ın sevgisine ve büyük iltifata mazhar oldu ve babasının yerine kıral olmak hususunda onun muvafakatini aldı. Levon, memleketine döndükten sonra, büyük prensleri, piskoposları, papazları ve vardapetleri meşhur ve muhteşem Tarsus şehrine içtima'a çağırdı; büyük Ermeni katolikosu Der Hagop'u da oraya dâvet etmişti. Onlara, muhteşem Surp Sofi kilisesinde toplanıp âyin icra etmek ve kendisini kıral taktis eylemek emrini verdi. Onlar da, semavî kıral Hazret-ı İsa'nın iradesi veçhile, kıralzade Baron Levon'u mukaddes yağla takdis ederek bütün Ermenilerin kıralı olarak ilân ettiler [1]. Ermeni milleti büyük sevinç ve memnuniyet içinde idi ve Rubenyan hanedanı ihya ve saadete kavuşmuştu.

Kıral Levon, çocukluğundan beri derin bir zekâ ve anlayış kabiliyetine malik bir zattı; bütün dost ve düşmanlarını tanırdı, fakat bunu açığa vurmaktansa, ıstırab içinde hamledilen şeyin tam vaktinde doğmasını beklemekle sükût etmeyi tercih etti. Çünkü, hâkimiyeti altında bulunan prenslerden bâzıları aslen Rum'diler ki bunlar büyük servet ve nüfuz sahibi olmuşlardı. Bunlar, onun kırallığından üç sene sonra bir suikasd tertib ettiler ve Ermeni kırallığını devirip hâkimiyeti kendi ellerine almak istediler. Menfur ve kâfir, sahte hıristiyan ve aslen Kalkedon'lu [2] Rum milleti, manastırları yıkmak, kendi mezheblerini kabûl edenleri himaye etmek, reddedenleri ise mahveylemek niyetini besliyorlardı. Bunu yapacak olanlar yalnız kendileri değil, bâzı mütereddid Ermeni vardapet ve papazları ve prensleri de aldanarak onların mezheblerine girmiş ve Ermenilere ihanet hususunda ittifak etmiş bulunuyorlardı. Fakat Cenab-ı hak, kullarının duâlarına lakayd kalmıyarak, Ermeni kıralzade kıralı Levon'u, onların düşündükleri fenalıklara karşı bütün hâkimiyetiyle sarsılmaz bir surette himaye eyledi. Fenalık düşünenler ise, kazdıkları kuyuya kendileri düştüler. Zira, Hazret-ı İsa tarafından taç giymiş kıral Levon, zekâsı sayesinde hain adamlardan bâzılarını tuttu ve suikastcılara şerik bulunan gerek Rum, gerek Ermenilerin adlarını havi bir yazı ele geçirdi; sadık adamlarını gönderip onları yakalattı. Kıral bunlardan bâzılarını idam ettirdi, bâzılarını müebbeden hapsetti, bir kısmını da şarka Abaka Han'a getirdi ki bunlar orada *yasakh*'a mâruz bırakıldılar. Onun diğer bütün düşmanlarını da eline teslim ettiler ve bunlar kısmen idam, kısmen de hapsedildiler.

1 1270 senesinde.

2 Yâni, Kalketon konsiline merbut. Ermeni Kilisesi bu konsile iştirak etmemiş ve kararları kabul etmemiştir.

Ermeni kıralı Levon, böylelikle, semavî hükümdar Hazret-ı İsa'nın yardımiyle kuvvetlenerek düşmanlarını yendi. Rabbimiz Hazret-ı İsa, bütün azizlerin duâsıyla, Ermeni kıralı Levon'un hâkimiyetini, onun hayırlı evlâdlariyle beraber, bütün düşmanlarına karşı dâima muzaffer olarak muhafaza etsin ve kendi Kilisesi hayrı için ona uzun bir ömür ihsan eylesin.

Bu günlerde, büyük Ermeni patriği Nerses'in aziz ve mukaddes bakıyeleri kendi kabri içinde tecelli etti [3]. Hazret-ı İsa, onun kudsî duâları ile bütün dünyaya sulh ve selâmet ihsan eylesin ve Kendisi ebediyen tebcil edilsin. Amin.

Tatarlar'ın kırkdört senelik icraâtına dâir olan bu tarih, tam olmayıp ancak hulâsa halinde sona erdi.

3 Meşhur Ermeni katolikoslarından Nerses Partev, 372 senesinde ölmüştür.

KOLOFON

Bu Kronolojik yazıları Akantz manastırının aziz ve şerefli reisi Stepanos'un emri ve aynı manastırın hazinedarı Vardan'ın ve bütün rahiblerinin rızası ile Kelâm'ın hadimi hakîr kâtib Grigor tarafından Ermeni takviminin 720'inci (1271) yılında yazılmıştır.

İmdi bu kronolojik yazıları okumak imkânını elde eden sizlerden Peder Stepanos ile ebeveynini ve onunla birlikte mukaddes manastırımızın bütün rahib kardeşlerini ve ben günahkâr katibi Rabbımız İsa'ya ibadetinizde yad etmenizi dileyoruz; ta kî Rabbımız İsa da sizleri rahmeti ile yad eylesin. Amin.

INDEKS

DÜZELTMELER

S. IX, str. 28 *haspihallerde* yerine *hasbihallerde*; s. X, str. 11 *tercümesini* yerine *tercümesi*; s. 1, str. 10 *ifrilerin* yerine *ifritlerin*; s. 2, str. 41 *Tokaryalıların* yerine *Tohar'ların*: str. 17 *ahvadın* yerine *ahfadın*; s. 3 str. 13 *tuylu* yerine *tüylü*; s. 5, str. 8 *şehirler* yerine *şehirleri*; s. 6, str. 28 *Bu Arab şeklindeki* yerine *Arapçaya benzeyen bu adı*; s. 7, str. 8 *domuzunkü* yerine *domuzunki*; str. 12 *sıvalarlardı* yerine *sıvarlardı*; s. 8, str. 6 *şakirt* yerine *şagird*; s. 11 str. 3 *olü* yerine *ölü*; s. 12, str. 1 *küçü* yerine *küçük*; s. 13, str. 11 *ediliyorlar* yerine *ediliyor*; str. 23 *tul'u* yerine *tulu'*; s. 14, str. 1 ve 13 *hisbî* yerine *hasbî*; s. 16, str. 5 *muzafrer* yerine *muzaffer*; s. 19 str. 21 0-1 yerine 90-91; s. 23, str. 2 *adetini* yerine *adedini*; str. 31 *rahmrte* yerine *rahmete*: s. 24, str. 22 *hurduhas* yerine *hurdahaş*; s. 26, str. 31 *Stepanos* yerine *Stepanos'u*; s. 31, str. 4 ve 7 *Hanoğluları* yerine *Hanoğulları*; s. 32, str. 20 *ye* yerine *ve*; str. 39 *Raşideddin* yerine *Reşideddin*; s. 34, str. 20 *sanien* yerine *saniyen*; s. 37, str. 35 *Khoça* yerine *Khoca*; s. 39, str. 3 *surur* yerine *sürur*; str 16 *meşum* yerine *meş'um*; str. 37 *el-Akşır* yerine *el Aşkar*; s. 40, str. 32 *Göksü* yerine *Göksu*; s. 41, str. 14 *Sultan* yerine *Sultan,*; str. 18 *Fıntukhtar* yerine *Fındukhtar*; s. 42, str. 13 *katil* yerine *kaatil*; str. 19 *taktisi* yerine *takdisi*; s. 46, str. 11 *aktetmeye* yerine *akdetmeye*; s. 47, str. 1 *âziz* yerine *aziz*; s. 48, str, 26 *Raşideddin* yerine *Reşideddin*; s. 49, str. 22 *anien* yerine *âni olarak*; s. 50, str, 11 *kıral* yerine *kıral olarak*; str. 22 *Rum'diler* yerine *Rum idiler*; s. 52, str. 2 *yazıları* yerine *yazılar* olacaktır.